

Rozwój zrównoważony a ekonomia zrównoważonego rozwoju – zarys problematyki

Tomasz Zalega*

Koncepcja rozwoju zrównoważonego, a co za tym idzie rozwój ekonomii zrównoważonego rozwoju, stały się przedmiotem wzmożonego zainteresowania naukowców i kręgów biznesu po pierwszej Konferencji ONZ w Sztokholmie w 1972 r., a następnie na Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro dwie dekady później. To właśnie na drugim Szczycie Ziemi, którego hasłem przewodnim było „Środowisko i Rozwój”, a w którym uczestniczyły oficjalnie 172 państwa i około 2400 osób z organizacji pozarządowych, za najistotniejsze przyczyny narastania globalnych problemów rozwojowych uznano niezrównoważoną konsumpcję i produkcję. Zaczęto poszukiwać modeli zrównoważonego i stabilnego rozwoju gospodarki, uwzględniając ochronę ekosystemów przed nadmierną eksploatacją i uwarunkowania ekologiczne działalności człowieka. Proces ten, nieprzypadkowo, zbiegł się w czasie z rozwojem ekonomii zrównoważonego rozwoju. Celem artykułu jest przybliżenie Czytelnikowi obszaru zainteresowań ekonomii zrównoważonego rozwoju oraz przedstawienie jej historycznych korzeni. Zaprezentowane w opracowaniu zagadnienia nie opisują całego jej spektrum, a jedynie wybrane elementy. W pierwszej części tekstu skupiono się na genezie, pojęciu oraz wyjaśnieniu zasad, celów i ładów rozwoju zrównoważonego, a następnie na omówieniu zależności między rozwojem zrównoważonym a zrównoważoną produkcją, konsumpcją i marketingiem. Natomiast w dalszej – omówiono pojęcie i założenia ekonomii zrównoważonego rozwoju oraz homo sustinens jako podstawową koncepcję, na której opiera się istota ekonomii zrównoważonego rozwoju.

Słowa kluczowe: rozwój zrównoważony, ekonomia zrównoważonego rozwoju, zrównoważona produkcja, zrównoważona konsumpcja, zrównoważony marketing, homo sustinens.

Nadesłany: 25.06.2015 | Zaakceptowany do druku: 22.07.2015

Development Economics: An Outline

The concept of sustainable development, and thus the evolution of the economics of sustainable development, became the subject of increased interest of researchers and businesses after the first UN Conference in Stockholm in 1972, and then after Earth Summit in Rio de Janeiro two decades later. It is at the second Earth Summit with its “Environment and Development” motto, which was attended officially by 172 countries and approximately 2400 representatives of non-governmental organisations, where unsustainable consumption and production were recognised as the most important causes of growing global development problems. Attempts were made to find models of sustainable and stable economic development that took into account the protection of ecosystems from overexploitation and determinants of ecological human activity. It was no accident that this process coincided with the progress of econo-

* **Dr hab. Tomasz Zalega, prof. UW** – Katedra Gospodarki Narodowej, Wydział Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego.
Adres do korespondencji: Wydział Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Szturmowa 1/3, 02-678 Warszawa; e-mail: tomasz.zalega@wp.pl.

mics of sustainable development. This article aims at providing an insight into economics of sustainable development and presenting its historical roots. The issues herein do not describe its whole range, but only selected elements. The structure of this article is as follows. The first part focuses on the origins, concept and principles, objectives and orders of sustainable development. Further, the concept and assumptions of sustainable development economics and homo sustinens as the basic underlying notion are discussed.

Keywords: sustainable development, economics of sustainable development, sustainable production, sustainable consumption, sustainable marketing, homo sustinens.

Submitted: 25.06.2015 | Accepted: 22.07.2015

JEL: H23, Q01

1. Wstęp

Ekonomia zrównoważonego rozwoju obecna jest w literaturze przedmiotu od kilku dekad i odnosi się do wielu dziedzin ludzkiego życia: społeczno-gospodarczego, zdrowia publicznego, ekologii, transportu i wielu innych. Natomiast formuła *sustainable development* nie stanowi jednolitej i ściśle zdefiniowanej kategorii, a jej tłumaczenie i interpretacja wywołują liczne kontrowersje. F. Piontek mówi o ponad czterdziestu interpretacjach tego pojęcia (Piontek, 2001, s. 18), natomiast G. Zabłocki – o sześćdziesięciu i to tylko powstałych po 1989 r. (Zabłocki, 2002, s. 7). Brak jednoznacznej formuły odpowiadającej angielskiemu terminowi *sustainable development* stał się źródłem licznych problemów translatorskich. W języku polskim prowadzą one do wielu nieścisłości i tłumaczeń, takich jak „stabilny”, „trwały”, „zrównoważony”, „samopodtrzymujący się” czy „trwały i zrównoważony”. Dominuje jednak tłumaczenie *sustainable development* jako rozwój zrównoważony, taka bowiem forma została użyta w Konstytucji Rzeczypospolitej w art. 5 oraz w ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r., a także w wielu innych dokumentach rządowych i samorządowych.

Wspomniana wieloznaczność rozwoju zrównoważonego, zmieniająca się w czasie i przestrzeni, o różnym zakresie przedmiotowym i odzwierciedlająca różne systemy wartości, a także dynamiczny rozwój ekonomii zrównoważonego rozwoju, skłoniła autora tekstu do przyjrzenia się bliżej istocie rozwoju zrównoważonego oraz założeniom, na jakich opiera się ekonomia zrównoważonego rozwoju.

Postępująca degradacja środowiska przyrodniczego zainteresowała wielu eko-

nomistów zależnościami, jakie można dostrzec między eksploatacją zasobów naturalnych, zanieczyszczeniem środowiska a wzrostem gospodarczym. Od połowy lat 70. XX w. zaczęto dość intensywnie poszukiwać modeli zrównoważonego i stabilnego rozwoju gospodarki, które uwzględniały ochronę ekosystemów przed nadmierną eksploatacją i uwarunkowania ekologicznej działalności człowieka. Proces ten zbiegł się w czasie z rozwojem koncepcji rozwoju zrównoważonego, w której kluczowymi składowymi są trzy łady: społeczny, ekonomiczny i ekologiczny.

Celem artykułu jest przybliżenie Czytelnikowi obszaru zainteresowań ekonomii zrównoważonego rozwoju oraz przedstawienie jej historycznych korzeni. Zaprezentowane w opracowaniu zagadnienia nie opisują całego jej spektrum, a jedynie wybrane elementy.

W pierwszej części tekstu skupiono się na genezie, pojęciu oraz wyjaśnieniu zasad, celów i ładów rozwoju zrównoważonego, a następnie na omówieniu zależności między rozwojem zrównoważonym a zrównoważoną produkcją, konsumpcją i marketingiem. Natomiast w dalszej – omówiono pojęcie i założenia ekonomii zrównoważonego rozwoju oraz *homo sustinens* jako podstawową koncepcję, na której opiera się istota ekonomii zrównoważonego rozwoju. Ważniejsze wnioski kończą niniejsze opracowanie.

2. Geneza koncepcji rozwoju zrównoważonego

Termin „rozwój zrównoważony” został po raz pierwszy użyty w 1713 r. przez saksońskiego myśliciela Hansa Carla von Carlowitza w książce *Sylvicultura economica*,

w której opisał on dewastację lasów na terenach miast górniczych w Saksonii w latach 1618–1648. H.C. Carlowitz zaproponował takie wykorzystanie drzewostanu w lasach, aby dbać o ich przyszły rozwój (http://www.zeit.de/1999/48/Der_Erfinder_der_Nachhaltigkeit). Ponadto postulował, aby nie wycinać więcej drzew, niż się ich sadzi. Propozycja ta przyjęła się nie tylko w Niemczech, lecz także w wielu krajach Europy. Obecnie idea zrównoważonej gospodarki leśnej stanowi jeden z priorytetów wyrażonych m.in. w Konwencji o Różnorodności Biologicznej (Dz.U 2002 Nr 184, poz. 1532) czy Paneuropejskiej Strategii Ochrony Różnorodności Biologicznej i Krajoznawczej (*Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy*)¹ (Łonkiewicz, 1996, s. 35; Sienkiewicz, 2013, s. 46–49; <http://www.eea.europa.eu/publications/eu-2010-biodiversity-baseline>).

Następnie pojęcie „rozwój zrównoważony” zostało użyte w drugiej połowie lat 60. XX w. przez Barbarę Ward, założycielkę Międzynarodowego Instytutu ds. Środowiska i Rozwoju, która zastosowała go w celu wyrażenia poglądu, że rozwój społeczny, ekonomiczny i ochrona środowiska nie tylko się wzajemnie nie wykluczają, lecz powinny być prowadzone łącznie (Zabłocki, 2002, s. 9).

Obecnie rozwój zrównoważony jest postrzegany jako kluczowy nurt globalnej polityki ekologicznej i polityki rozwoju gospodarczego. Koncepcja rozwoju zrównoważonego jest przedmiotem wielu opracowań teoretycznych i analiz empirycznych od przeszło pięciu dekad. Została ona wykreowana dopiero w latach 60. XX wieku przez Klub Rzymski. Jednakże dopiero na przełomie lat 60. i 70. XX w. zwrócono uwagę na zagrożenie środowiska naturalnego spowodowane nadmierną eksploatacją zasobów naturalnych, wzrostem liczby ludności na świecie, gwałtownym wzrostem przemysłu i produkcji rolnej oraz niepojętą konsumpcją. Należy wyraźnie zaznaczyć, że koncepcja rozwoju zrównoważonego stanowi obecnie podstawę ukształtowania się nowej planetarnej fazy rozwoju cywilizacji ludzkiej. Niewątpliwie jej geneza odnosi się do rozwiązywania współczesnych problemów w celu wdrożenia rozwoju społeczno-gospodarczego w nieograniczonej perspektywie czasowej. Należy jednak zaznaczyć, że z uwagi na ograniczone zasoby naturalne Ziemi rozwój cywilizacji jest mocno ograniczony i ma charakter utopijny.

Jak już wcześniej wspomniano, próby ujęcia idei rozwoju zrównoważonego pojawiły się pod koniec lat 60. ubiegłego stulecia. Pierwszy Raport Klubu Rzymskiego z 1969 r.² miał fundamentalne znaczenie dla rozpoczęcia dyskusji nad kierunkiem, w jakim podążać ma rozwój społeczno-gospodarczy, aby nie doprowadzić do zahamowania wzrostu gospodarczego, a w konsekwencji do kryzysu ekonomicznego i ekologicznego (Meadows, Meadows, Randers i Behrens III, 1973). Autorzy tego raportu głosili ideę tzw. wzrostu zerowego, która przekreślała obrany po wojnie kierunek na dalszy wzrost ekonomiczny, wysuwając imperatyw zahamowania gospodarki na osiągniętym poziomie. Tym samym podważała gospodarczy wspornik porządku społecznego w granicach poszczególnych państw, osłabiała ekonomiczny fundament postkolonialnego ładu światowego i godziła w bezpieczeństwo międzynarodowe jako czynnik destabilizacji quasi-pokojowej rywalizacji kapitalizmu i socjalizmu (Papuźński, 2007, s. 30).

W stworzonym w Sztokholmie w 1987 r. raporcie pn. *Nasza Wspólna Przyszłość*, zwanym również *Raportem Brundtland*, po raz pierwszy zdefiniowano „rozwój zrównoważony” (Brundtland, 1991). Terminu *sustainable development* użyto jako odpowiedzi na wzrost zagrożeń ekologicznych i społecznych, które wynikały głównie z cech ówczesnego systemu kapitalistycznego oraz słabnącej zdolności do pozytywnej samoregulacji. We wspomnianym dokumencie postulowano, aby gospodarka i przyroda były rozumiane jako zintegrowane komponenty systemowe.

Ogólny sens pojęcia „rozwój zrównoważony” (w kontekście ekorozwoju)³ określono w 1975 r. na III Sesji Zarządzającej Programem Ochrony Środowiska ONZ (UNEP). Przyjęto wówczas, że społeczeństwo realizujące idee rozwoju zrównoważonego to społeczeństwo uznające nadrzędność wymogów ekologicznych, które nie powinny być zakłócone przez wzrost cywilizacji oraz rozwój kulturalny i gospodarczy. Takie społeczeństwo zdolne jest do samosterowania swoim rozwojem w celu utrzymania homeostazy i symbiozy z przyrodą, respektuje oszczędną produkcję i konsumpcję oraz wykorzystywanie odpadów, dba o przyszłe konsekwencje podejmowanych działań, mając na uwadze potrzeby i zdrowie następnych pokoleń (Delorme i Kopff, 1984).

Na pierwszym Szczycie Ziemi, zwołanym w 1992 r. w Rio de Janeiro, wdrożono ideę rozwoju zrównoważonego. Uznano wówczas, że nowa era rozwoju zrównoważonego oznacza, że światowa gospodarka musi zaspokajać ludzkie potrzeby i wymagania, ale jej wzrost powinien mieścić się w granicach ekologicznej pojemności planety. Na konferencji tej uchwalono pięć dokumentów, tj.: *Agendę 21*, *Deklarację z Rio w sprawie Środowiska i Rozwoju*, *Ramową Konwencję w sprawie Zmian Klimatu*, *Konwencję o Bioróżnorodności* i *Deklarację o Lasach*. Najważniejszym dokumentem jest niewątpliwie *Agenda 21*⁴ będąca programem działań, który należy podejmować w XXI wieku w zakresie konieczności ochrony zasobów naturalnych i racjonalnego gospodarowania nimi w celu zapewnienia zrównoważonego rozwoju. Dokument ten ukazuje w jaki sposób rozwój może być zrównoważony w kategoriach środowiskowych, przestrzennych, ekonomicznych, społecznych i instytucjonalno-politycznych.

Natomiast wśród *Milenijnych Celów Rozwoju (Millennium Development Goals)* określonych w Nowym Jorku w 2000 r., rozwój zrównoważony występował jako cel związany z ładem środowiskowym. Jest to niewątpliwie przykład ekologicznej interpretacji rozwoju zrównoważonego w skali międzynarodowej (UN Millennium Project, 2005). W powstałym wówczas dokumencie wyznaczono osiem celów, które powinny zostać osiągnięte do roku 2015. Cele te odnoszą się m.in. do redukcji ubóstwa i głodu, zapewnienia równego startu kobiet i mężczyzn oraz poprawy stanu zdrowia ludzi.

Na kolejnym, drugim Szczycie Ziemi, zorganizowanym w 2002 r. w Johannesburgu (nazywanym niekiedy *Rio+10*), w dokumencie *Johannesburski Plan Wdrożenia* wyznaczono trzy filary: ekologiczny, społeczny i ekonomiczny⁵, na których powinien się wspierać dalszy rozwój społeczno-gospodarczy i środowisko (Zalega, 2015a, s. 4). To wielkie polityczne wydarzenie przywróciło powagę dyskusjom nad problematyką homeostazy ekosystemów i sterowania ingerencją w nie, dla zachowania potencjału trwania⁶. Co ważne, ujmowano ją bardziej holistycznie w pięciu grupach tematycznych: 1. Ochrona wód, dostęp do infrastruktury sanitarnej i do wody pitnej o odpowiedniej jakości; 2. Zapewnienie energii przy jednoczesnym posza-

nowaniu środowiska; 3. Ochrona zdrowia; 4. Rolnictwo i jego znaczenie w rozwoju gospodarczym i społecznym; 5. Ochrona różnorodności biologicznej i zarządzania ekosystemami (Sobolewski, 2002, s. 1). Należy w tym miejscu zaznaczyć, że Konferencja w Johannesburgu właściwie nie przyczyniła się do tworzenia nowych zobowiązań na poziomie międzynarodowym, a przyjęte wówczas akty powielały przyjętą już wcześniej identyfikację globalnych problemów związanych ze zrównoważonym rozwojem. Ponadto ekologiczny kontekst problematyki zrównoważonego rozwoju, chociaż obecny, zszedł na dalszy plan. Silnie zaznaczyły się także różnice w sposobie definiowania priorytetów i w podejściu do zrównoważonego rozwoju między krajami rozwiniętymi a krajami rozwijającymi się. Te drugie domagały się większej pomocy międzynarodowej oraz ułatwionego dostępu dla swoich produktów na rynki krajów najbogatszych, ponieważ może to, przynajmniej częściowo, zmniejszyć skalę ubóstwa, która jest głównym powodem degradacji środowiska. Niewątpliwie wyniki Szczytu Rio+ trudno uznać za zadowalające, nie udało się bowiem uzgodnić nowych światowych zobowiązań na miarę tych podjętych w Rio de Janeiro. Ponadto cele zawarte w dokumentach końcowych w dużym stopniu były kalką zobowiązań podejmowanych m.in. w deklaracji milenijnej Narodów Zjednoczonych, w Deklaracji WTO podjętej na sesji w Doha czy też w ramach zobowiązań w sprawie finansowania rozwoju w Monterrey.

Liczne inicjatywy i innowacyjne projekty na rzecz rozwoju zrównoważonego są realizowane nie tylko na szczeblu globalnym, lecz także europejskim. W przyjętej w dniu 3 marca 2010 r. przez Komisję Europejską strategii *Europa 2020: Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu* podkreślono, że strategia ta ma na celu budowanie zrównoważonej przyszłości (KOM, 2010). Aby sprostać tym wymaganiom, obejmuje ona trzy powiązane ze sobą priorytety:

- 1) rozwój inteligentny, czyli rozwój gospodarki opartej na wiedzy i innowacjach (*smart growth*);
- 2) rozwój zrównoważony, czyli promowanie gospodarki zrównoważonej – efektywnie wykorzystującej zasoby, bardziej ekologicznej i konkurencyjnej, zwłaszcza

w odniesieniu do energii, efektywności i konsumpcji (*sustainable growth*);

- 3) rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu, czyli wzmacnianie gospodarki charakteryzującej się wysokim zatrudnieniem, zapewniającej spójność społeczną, ekonomiczną i przestrzenną (*inclusive growth*).

Realizacji wymienionych priorytetów służą wymierne cele, do jakich Wspólnota powinna zmierzać, podejmując działania wymienione w strategii *Europa 2020*. Są to (KOM, 2010, s. 6–7):

- 1) wskaźnik zatrudnienia osób w wieku 20–64 lat wynoszący 75%;
- 2) nakłady na inwestycje w badania i rozwój stanowiące 3% PKB Unii;
- 3) realizacja założeń „20/20/20” w zakresie klimatu i energii (w tym ograniczenie emisji CO₂ nawet o 30%, jeśli pozwolą na to warunki);
- 4) ograniczenie liczby osób przedwcześnie kończących naukę szkolną do 10% oraz zwiększenie liczby osób z młodego pokolenia z wyższym wykształceniem do co najmniej 40%;
- 5) zmniejszenie liczby osób zagrożonych ubóstwem o 20 mln.

Z zapisów strategii *Europa 2020* wynika, że głównym źródłem wzrostu gospodarczego ma być gospodarka oparta na wiedzy, przyjazna środowisku przyrodniczemu, efektywnie wykorzystująca dostępne zasoby, w dużym stopniu uwzględniająca potrzeby społeczne i, co ważne, aktywizująca do działania społeczność lokalną.

Kwestią rozwoju zrównoważonego zajęła się również Europejska Rada Urbanistów w 2003 r. w dokumencie *Nowa Karta Ateńska*⁷, gdzie została opisana wizja miast XXI w. (jako wyzwanie dla urbanistów) w kontekście planowania zrównoważonego środowiska miejskiego (ERU, 2003). Zwraca się w nim również uwagę na odpowiednie do potrzeb starzejącego się społeczeństwa planowanie infrastruktury miejskiej.

Koncepcją rozwoju zrównoważonego w Polsce zainteresowano się w latach 90. XX w. 10 maja 1991 r. Sejm RP przyjął Politykę ekologiczną państwa⁸, która określiła cele i kierunki działania na rzecz poprawy stanu środowiska (Monitor Polski, poz. 118, s. 149). Konieczność stosowania się do jej wymagań potwierdzono w art. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. oraz w wielu dokumentach rządowych, m.in. w *Strategii*

zrównoważonego rozwoju do 2025 roku (Dz.U. 94.49.196, z późn. zm; <http://sneq.edu.pl/sms/materialy/strategia%20zrównoważonego%20rozwoju%20polski%20do%20roku%202025.pdf>; szerzej w: MŚ, 1999). Zasady ochrony zasobów oraz warunki korzystania z nich, z uwzględnieniem wymagań rozwoju zrównoważonego określono w ustawie z 27 stycznia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. Nr 62, poz. 627). 8 maja 2003 r. Sejm RP przyjął dokument pn. *Polityka ekologiczna Państwa na lata 2003–2006 z uwzględnieniem perspektywy na lata 2007–2010* (Dz.U. 2001 Nr 62, poz. 627), który w art. 13–16 wprowadził obowiązek przygotowania i aktualizowania co cztery lata polityki ekologicznej państwa. W 2006 r. Rada Ministrów przedłożyła Sejmowi RP projekt następnej polityki ekologicznej państwa na lata 2007–2010 z perspektywą do roku 2014, jednakże, ze względu na skrócenie kadencji, parlament nie zdążył jej uchwalić w 2007 r. Współcześnie prowadzona w Polsce polityka zrównoważonego rozwoju jest wytyczną przyjętą w dokumencie krajowym *Strategia Rozwoju Kraju na lata 2007–2015*. Wskazano w niej na sześć priorytetów rozwojowych, takich jak (*Strategia Rozwojowa Kraju 2007–2015*, 2006, s. 24):

- 1) wzrost konkurencyjności i innowacyjności gospodarki;
- 2) poprawę stan infrastruktury technicznej i społecznej;
- 3) wzrost zatrudnienia i podniesienie jego jakości;
- 4) budowę zintegrowanej wspólnoty społecznej i jej bezpieczeństwa;
- 5) rozwój obszarów wiejskich;
- 6) rozwój regionalny i podniesienie spójności terytorialnej.

Kwestie dotyczące rozwoju zrównoważonego można odnaleźć także w wielu programach krajowych, takich jak: Narodowa Strategia Spójności, a także w regionalnych i kierunkowych programach operacyjnych.

Natomiast autorzy *Wizji zrównoważonego rozwoju dla polskiego biznesu 2050 (Wizja 2050)* (PwC, MG i Forum Odpowiedzialnego Biznesu, 2012; <https://odpowiedzialnybiznes.pl/hasla-encyklopedii/wizja-zrownawozonego-rozwoju-dla-polskiego-biznesu-2050-wizja-2050/>; <https://www.mr.gov.pl/strony/zadania/wsparcie-przedsiębiorczosci/spoleczna-odpowiedzialnosc-przedsiębiorstw-csr/wizja-2050/>) przy uwzględnieniu uwarunkowań gospodarczych, geograficznych, historycznych czy międzynarodowych, zidentyfikowali sześć podstawowych obszarów

tematycznych wskazujących priorytetowe kierunki badań warunkujących stabilne warunki rozwoju. Są to: rozwój kapitału ludzkiego, rozwój kapitału społecznego, zasoby naturalne, zrównoważony rozwój infrastruktury, zrównoważona energia oraz jakość państwa i instytucji publicznych (www.wbcsd.org/vision2050.aspx). Wspomniany projekt nawiązuje do międzynarodowej inicjatywny podjętej przez Światową Radę Biznesu na rzecz Zrównoważonego Rozwoju (*World Business Council Sustainable Development*). Należy wyraźnie podkreślić, że w dokumencie *Wizja 2050* zwraca się szczególną uwagę na oszczędne, efektywne wykorzystanie zasobów i ich odzyskiwanie oraz powtórne wykorzystanie. Dokument ten powstał w drodze konsultacji prowadzonych przez firmę doradcą Deloitte (*Zespół Deloitte Sustainability Consulting Central Europe*) we współpracy z Ministerstwem Gospodarki i Forum Odpowiedzialnego Biznesu z 99 przedstawicielami firm i organizacji zrzeszających przedsiębiorstwa.

3. Pojęcie i istota rozwoju zrównoważonego

Ekonomia zrównoważonego rozwoju jest nowym nurtem teorii ekonomii uwzględniającym głównie osiągnięcia ekonomii heterodoksyjnej, m.in. nowej ekonomii instytucjonalnej, ekonomii ekologicznej, ekonomii społecznej i ekologii industrialnej, ekonomii postkeynesowskiej oraz ekonomii behawioralnej i ekonomii ewolucyjnej. Można powiedzieć, że nurt ten ciągle pozostaje w sferze konceptualizacji podstawowych kategorii i pojęć. Kluczowy problem z ustaleniem tych ram teoretycznych wynika głównie z wielo wymiarowości rozwoju zrównoważonego.

Pojęcie rozwoju zrównoważonego (*sustainable development*) jest różnie pojmowane w literaturze przedmiotu. Można spotkać się z wieloma komplementarnymi względem siebie definicjami i interpretacjami, od skoncentrowanych na rozwoju społeczno-ekonomicznym, a pomniejszających problemy ekologiczne do definicji kładących nacisk na problemy ekologiczne, a ignorujących zagadnienia rozwoju społecznego i gospodarczego.

H. Rogall definiuje rozwój zrównoważony jako zmierzający do zapewnienia wszystkim żyjącym dzisiaj ludziom i przyszłym pokoleniom dostatecznie wysokich

standardów ekologicznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych w granicach naturalnej wytrzymałości Ziemi, stosując zasadę sprawiedliwości wewnątrz- i międzypokoleniowej (Rogall, 2010, s. 44). Z kolei według D. Pearce'a i R.K. Turnera (1990, s. 10–11) rozwój zrównoważony polega na maksymalizacji korzyści netto z rozwoju ekonomicznego, przy jednoczesnym chronieniu i zapewnieniu odtwarzania się użyteczności i jakości zasobów naturalnych w długim horyzoncie czasowym. Rozwój gospodarczy nie ogranicza się wyłącznie do PKB *per capita*, ale obejmuje również niezbędne zmiany strukturalne w gospodarce. Najogólniej rozwój zrównoważony definiuje się jako doktrynę ekonomii zakładającą możliwość zaspokajania potrzeb odczuwanych przez obecne pokolenie na poziomie, na jaki pozwala dostępny rozwój cywilizacyjny, bez zmniejszania szans na ich zaspokojenie przez przyszłe pokolenia. Definicja ta nawiązuje do raportu Światowej Komisji do Spraw Środowiska i Rozwoju ONZ pod kierunkiem G.H. Brundtland (sekretarz generalny ONZ), w którym główny nacisk położony jest na sprawiedliwość międzypokoleniową (Brundtland, 1991). We wspomnianym tzw. Raporcie Brundtland z 1987 r., zatytułowanym *Nasza Wspólna Przyszłość* (*Our Common Future*), rozwój zrównoważony został określony jako rozwój, który zaspokaja potrzeby obecne, nie zagrażając możliwościom zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń, przy czym samo „zrównoważenie” rozwoju jako procesu należałoby sprowadzić do równoczesnego integrowania i harmonizowania działań w trzech sferach: gospodarczej, polityczno-społecznej i przyrodniczej (Brundtland, 1991; Gawor, 2006, s. 60). Koherencja tych trzech sfer jest podstawą rozwoju zrównoważonego. Potrzebę ich łącznego traktowania dostrzeżono w związku z niepowodzeniami wcześniejszego, sektorowego podejścia do tych obszarów, a także tym, że równoczesne analizowanie procesów gospodarczych, środowiskowych i społecznych pozwala w trakcie oceniania działań obecnych, jak i planowania przyszłych, uwzględnić szerszy krąg zjawisk, w konsekwencji modyfikuje wynik ogólnej oceny, czyniąc go szerszym oraz bardziej precyzyjnym. W tym celu, aby założenia rozwoju zrównoważonego, zgodne z raportem Komisji Brundtland, mogły zostać zrealizowane, należy wziąć pod

uwagę następujące zalecenia (Kośmicki, 2007, s. 194):

- 1) zahamowanie przyrostu ludności oraz rozwój dotychczas niewykorzystanych zasobów ludzkich;
- 2) planowanie strategii zaspokojenia podstawowych potrzeb;
- 3) trwałe zabezpieczenie zaopatrzenia w żywność;
- 4) zahamowanie niszczenia różnorodności gatunkowej i naturalnych ekosystemów;
- 5) obniżenie zużycia energii, szczególnie nieodnawialnej;
- 6) zwiększenie produkcji przemysłowej przy wykorzystaniu technologii chroniących zasoby i środowisko;
- 7) zahamowanie dalszego wzrostu wielkich aglomeracji i popieranie rozwoju mniejszych miast powiązanych z otaczającą je okolicą.

Jak dowodzi R. Estes, definicja rozwoju zrównoważonego z raportu G. Brundtland jest przykładem podejścia normatywnego, stanowiącego próbę pogodzenia interesów obecnego pokolenia z interesami przyszłych pokoleń, jak również mająca na uwadze rozwój społeczny, niemniej jednak pozbawionego konkretności i wartości użytecznej wskazówki, jak należy kształtować cele polityki ekologicznej w nawiązaniu do polityki społecznej i polityki gospodarczej (Estes, 1993, s. 39–43). Należy jednak pamiętać, że do dziś definicja z Brundtland budzi wiele wątpliwości. Niebywale szeroki zarówno przedmiotowy (aspekt ekonomiczny, polityczny, środowiskowy), jak i podmiotowy (mowa tu o współczesnych i przyszłych pokoleniach) zakres tego pojęcia wynika z samej jego natury. O wiele precyzyjniejsza jest definicja rozwoju zrównoważonego, uzgodniona podczas obrad pierwszego Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 r. Według niej, rozwój zrównoważony jest strategią przekształceń ekologicznych, społecznych, techniczno-technologicznych i organizacyjnych, których celem jest osiągnięcie racjonalnego i trwałego poziomu dobrobytu społecznego, umożliwiającego przekazanie go następnym pokoleniom bez obawy zagrożenia destrukcją zasobów przyrody i ekosystemów (IOŚ, 1993).

Natomiast dla J.M. van den Berga i P. Nijkampa rozwój zrównoważony to rozwój cywilizacyjny, w którym formy i dynamika aktywności ekonomicznej, instytucje, style życia i wielkość populacji są takie, że każdemu człowiekowi dzisiaj i przyszłym

pokoleniom zapewniona będzie odpowiednia jakość życia, a wszystkie aspekty tego rozwoju są zabezpieczone przez dostępność zasobów naturalnych, ekosystemów i systemów podtrzymujących życie (van den Berg i Nijkamp, 1987, s. 11, za: Kiełczewski, 2008, s. 8).

Geneza rozwoju zrównoważonego pozwala wyróżnić jego wąską (pochożącą od ekorozwoju) i szeroką (kojarzoną z łańcem zintegrowanym) interpretację. W węższej jest to rozwój, który zapewnia trwałe gospodarowanie zasobami środowiska przyrodniczego. W szerszej jest to rozwój realizujący cele pożądane przez społeczeństwo w warunkach trwałości gospodarowania środowiskiem (Borys, 2010, s. 45–46). Przykłady „wąskiej” interpretacji zrównoważonego rozwoju są widoczne w strategii lisbońskiej. Wśród głównych jej celów, takich jak: gospodarka oparta na wiedzy, liberalizacja i integracja rynków, przedsiębiorczość czy spójność społeczna, znajduje się także rozwój suspensywny. Sprowadza się on do ochrony środowiska i odnosi się do takich celów, jak: klimat, zasoby naturalne, zdrowie publiczne czy presja ze strony transportu. Natomiast u podstaw „szerokiej” interpretacji zrównoważonego rozwoju znajdują się wybory etyczne: walka z ubóstwem, przestrzeganie zasad polityki etycznej, zapewnienie przyszłym pokoleniom warunków rozwoju analogicznych do współczesnych oraz zachowanie różnorodności kulturowej. Można powiedzieć, że szerokie podejście zakłada, że jest to rozwój spełniający cele pożądane przez społeczeństwo w warunkach trudności gospodarowania kapitałem. Istotą rozwoju zrównoważonego jest owa trwałość kapitału przyrodniczego, ludzkiego i rzeczowego.

W Polsce pojęcie rozwoju zrównoważonego zdefiniowane zostało w ustawie o ochronie i kształtowaniu środowiska z dnia 31 stycznia 1980 r. W artykule 3.3a stwierdza się, że rozwój zrównoważony to taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym w celu zrównoważenia szans dostępu do środowiska poszczególnych społeczeństw lub ich obywateli – zarówno współczesnego, jaki i przyszłych pokoleń – następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych (Dz.U. 94.49.196, z późn.

zm.). Również w Konstytucji Rzeczypospolitej można znaleźć kilka postanowień, które w sposób bezpośredni odnoszą się do rozwoju zrównoważonego (np. art. 31 ust. 3, art. 68 ust. 4, art. 78 ust. 232). Największe znaczenie ma jednak art. 5 Konstytucji RP, który stanowi, że „Rzeczpospolita Polska (...), strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju” (Dz.U. 1997 Nr 78, poz. 483). W ustawie czytamy, iż „Rzeczpospolita Polska, kierując się zasadą rozwoju zrównoważonego, oznacza dążenie do (Paczuski, 1998):

- zachowania możliwości odtwarzania się zasobów naturalnych;
- racjonalnego użytkowania zasobów nieodnawialnych i zastępowania ich substytutami;
- ograniczenia uciążliwości dla środowiska i nieprzekraczania granic wyznaczonych jego odpornością;
- zachowania różnorodności biologicznej;
- zapewnienia obywatelom bezpieczeństwa ekologicznego;
- tworzenia podmiotom gospodarczym warunków do uczciwej konkurencji w dostępie do ograniczonych zasobów i możliwości odprowadzenia zanieczyszczeń;
- zapewnia ochronę i racjonalne kształtowanie środowiska stanowiącego dobro ogólnonarodowe oraz tworzy warunki sprzyjające urzeczywistnieniu prawa obywateli do równoprawnego korzystania z wartości środowiska”.

Według B. Poskrobko (1997, s. 10–11) wyróżnić można trzy sposoby rozumienia rozwoju zrównoważonego, jako:

- idei społeczno-filozoficznej, w której zwraca się uwagę na postulat harmonizowania całokształtu powiązań między cywilizacyjną aktywnością człowieka a środowiskiem przyrodniczym;
- kierunku rozwoju gospodarczego (ujęcie ekonomiczne), w którym zwraca się uwagę na konieczność całościowego ujmowania gospodarczych, społecznych i ekologicznych problemów współczesności (tzw. sprawiedliwość wewnątrzpokoleniowa), postrzegania procesów rozwojowych w długim okresie (tzw. sprawiedliwość międzypokoleniowa) oraz rozsądną alokację zasobów odnawialnych, która powoli na ich odtworzenie się (tzw. sprawiedliwość wobec istot pozaludzkich) (Pearce, 1987, s. 9–17);

- kierunku badań naukowych, w którym zrównoważony rozwój pojmuje się interdyscyplinarnie, w konsekwencji czego traktuje się łącznie ład ekonomiczny, przestrzenny, polityczny, demograficzny i etyczny (Kiełczewski, 2008, s. 32).

Natomiast A. Kalinowska wyróżnia cztery grupy definicji rozwoju zrównoważonego (Zyśk, 2001):

- 1) etyczno-idealistyczne, w których rozwój zrównoważony utożsamiany jest z zobowiązaniem wobec przyszłych pokoleń;
- 2) naukowo-ekonomiczne – włączenie środowiska we wszystkie elementy rachunku ekonomicznego;
- 3) przyrodnicze – respektowane są prawa przyrody;
- 4) etyczne – sprawiedliwe zarządzanie światem, uwzględniające potrzeby i prawa wszystkich stworzeń i możliwości rozwoju w przyszłości.

Z kolei H. Zabel definiuje rozwój zrównoważony jako trwałą formę gospodarowania, względnie ludzkiego współżycia, za pomocą wyważonego podejścia do ekonomicznych, ekologicznych i społecznych kryteriów stabilizacyjnych i rozwojowych w celu zabezpieczenia dalszego godziwego życia dla odpowiedniej liczby pokoleń na podstawie wewnątrz- i zewnątrzpokoleniowej sprawiedliwości, przy zastosowaniu techniki zgodnej z wymogami ekologicznymi i społecznymi (Kośmicki, 2010). Natomiast D. Pieńkowski dowodzi, że w koncepcji rozwoju zrównoważonego istnieją dwa wymiary charakteryzujące specyfikę problemów rozwoju (Pieńkowski, 2011):

- konieczność podejmowania międzypokoleniowej i długookresowej analizy konsekwencji rozwoju społeczno-ekonomicznego, z poszanowaniem jego podstaw biologicznych (perspektywa ewolucyjna);
- wskazanie priorytetów rozwoju społecznego, ustanawiających reguły sprawiedliwości, zgodnie z ludzkimi potrzebami.

W moim przekonaniu wyróżnić można dwa podstawowe podejścia do rozwoju zrównoważonego. Podejście pierwsze ma charakter ekonomiczny i można je utożsamiać z paradygmatem ochrony i kształtowania środowiska. Oznacza to, że rozwój zrównoważony można postrzegać jako uzgodnienie tradycyjnego wzrostu gospodarczego z uwarunkowaniami ekologicznymi. Natomiast drugie podejście ma charakter ideologiczno-historiozoficzny

i koncentruje się na poszukiwaniu nowych zachowań i celów społecznych, a w ich kontekście nowych form rozwoju cywilizacyjnego. Zdaniem B. Piontek (2002) rozwój zrównoważony holistycznie ujmując poszczególne elementy cywilizacji i obejmując gospodarowanie zasobami przyrodniczymi, ekonomicznymi i ludzkimi, gospodarowanie przestrzenią, rozwiązania instytucjonalne, sferę moralną, kształcenie świadomości oraz wybór określonego modelu życia. W konsekwencji chodzi o poszukiwanie i formułowanie nowej, optymalnej ekologicznie i satysfakcjonującej społecznie wizji cywilizacji.

Najogólniej przez rozwój zrównoważony należy rozumieć rozwój społeczno-ekonomiczny, w którym następuje proces integrowania działań społecznych, gospodarczych i politycznych z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości kluczowych procesów przyrodniczych w celu zagwarantowania możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego, jak i przyszłych pokoleń. Według F. Piontka, esencją trwałego, zrównoważonego rozwoju jest zapewnienie poprawy jakości życia współczesnych i przyszłych pokoleń poprzez zachowanie właściwych proporcji między trzema rodzajami kapitału: ekonomicznego, ludzkiego i przyrodniczego (Piontek, 2002, s. 18–19). Można pokusić się o stwierdzenie, że koherencja tych trzech czynników jest warunkiem *sine qua non* zrównoważonego rozwoju.

W analizie koncepcji rozwoju zrównoważonego powinno się uwzględnić także determinanty demograficzne i instytucjonalne. Według nowej ekonomii instytucjonalnej to właśnie instytucje są jednym z kluczowych czynników wzrostu gospodarczego. Tradycyjnie pojmowany wzrost gospodarczy, obok koherencji społecznej i ekologicznych uwarunkowań rozwoju, jest podstawą koncepcji zrównoważonego rozwoju. Wyróżnić można sześć wspólnych cech zawartych w licznych definicjach koncepcji rozwoju zrównoważonego (Florczak, 2008):

- 1) odrzucenie koncepcji zerowego wzrostu, który miałby pogodzić kwestie ekologiczne i ekonomiczno-społeczne;
- 2) interakcje pomiędzy ekonomicznymi, ekologicznymi, demograficznymi i społecznymi czynnikami rozwoju;

- 3) zaangażowanie całego społeczeństwa w realizację zasad zrównoważonego rozwoju;
- 4) konieczność przewidywania i analizy wpływu skutków decyzji podejmowanych obecnie na dobrobyt przyszłych pokoleń;
- 5) sprawiedliwość dystrybucyjną;
- 6) podkreślenie udziału niematerialnych aspektów jakości życia ludzi w kształtowaniu dobrobytu.

Zdaniem P. Jeżowskiego, rozwój zrównoważony wymaga stosowania zasady prewencji (*prevention principle*) i przede wszystkim ostrożnościowej zasady przeczności (*precautionary principle*). Należy jednak mieć na uwadze, że rozwój zrównoważony nie jest rozwojem społecznym skoncentrowanym na człowieku i odnoszącym się do zdrowia, edukacji i zatrudnienia, a także nie jest on skoncentrowany na produkcji, dochodach i konsumpcji. Co istotne, rozwój zrównoważony nie może oznaczać wyłącznie rozwoju ekologicznego. Wybór jednej z powyższych opcji musiałby oznaczać naruszenie sprawiedliwości społecznej, ekonomicznej lub ekologicznej (Jeżowski, 2012, s. 103).

Konstatując, można stwierdzić, że rozwój zrównoważony ma wielowymiarowy charakter, ponieważ obejmuje bogatą liczbę różnych komponentów (ładów), nie tylko produkcję i logistykę czy też zmiany technologii, lecz także konsumpcję zrównoważoną i procesy społeczne. Jak dowodzą P. Mulder i J. van der Bergh (2001), rozwój zrównoważony powinien być spójny z:

- 1) użyciem odnawialnych zasobów naturalnych zapewniających trwałość;
- 2) ochroną własności i funkcji ekosystemów;
- 3) zachowaniem bioróżnorodności;
- 4) utrzymaniem szkodliwych emisji poniżej krytycznego proggu, to jest zdolności asymilacyjnej;
- 5) unikaniem nieodwracalnych zniszczeń w środowisku i przyrodzie.

4. Zasady, cele i łądy rozwoju zrównoważonego

Ekonomia zrównoważonego rozwoju nie koncentruje się wyłącznie na ograniczeniu nadmiernej eksploatacji zasobów naturalnych, ale obejmuje trzy wymiary zrównoważenia: ekologiczny, ekonomiczny i społeczno-kulturowy, z których każdy obejmuje pięć sfer życia (tab. 1).

Tabela 1. Podstawowe cele zrównoważonego rozwoju

Cele ekologiczne	Cele ekonomiczne	Cele społeczno-kulturowe
Ochrona atmosfery ziemskiej	Stabilność gospodarki narodowej	Demokracja i praworządność we wszystkich dziedzinach życia
Nieszkodzenie przyrodzie	Zaspokojenie podstawowych potrzeb przez zrównoważone produkty	Wylimitowanie ubóstwa, bezpieczeństwo społeczne i opanowanie problemów demograficznych
Zrównoważone wykorzystanie zasobów odnawialnych	Stabilność cen, dekoncentracja władzy, internalizacja kosztów zewnętrznych	Równość szans i integracja społeczna
Zrównoważone wykorzystanie zasobów nieodnawialnych	Ograniczenie importu surowców	Bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne
Zdrowe warunki życia	Wydolny budżet państwowy przy zapewnieniu odpowiednich standardów zaopatrzenia w dobra publiczne i merytoryczne, sprawiedliwy podział dochodów	Ochrona zdrowia i jakości życia człowieka

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rogall (2010, s. 47).

We wspomnianym już wcześniej dokumencie *Agenda 21 – globalny program działań*, cele rozwoju zrównoważonego ujmują się w czterech podstawowych kategoriach (Keating, 1993):

- ekonomicznej: zmiana wzorców konsumpcji, rozwój czystej produkcji, kooperacja międzynarodowa na rzecz zrównoważonego rozwoju, zrównoważenie między materialnymi i niematerialnymi elementami dobrobytu;
- społecznej: walka z ubóstwem, ochrona różnorodności kulturowej, rozwój samorządności i demokracji, dostęp do służby zdrowia, dostęp do oświaty, zrównoważenie procesów demograficznych;
- ekologicznej: ochrona zasobów wodnych, mórz i oceanów, ochrona obszarów górskich, zwalczanie pustynnienia i suszy, zwalczanie wylesienia, ochrona bioróżnorodności, ochrona atmosfery, zrównoważenie gospodarki rolnej oraz gospodarki odpadami;
- instytucjonalnej: integracja polityki środowiskowej z polityką gospodarczą i społeczną, rozwój prawa międzynarodowego, rozwój i szybszy przepływ informacji, rozwój badań naukowych na rzecz zrównoważonego rozwoju, wzmacnianie roli najważniejszych grup społecznych w procesach decyzyjnych.

Niewątpliwie kluczowym celem rozwoju zrównoważonego jest lepsze zaspokojenie

fizycznych i psychicznych potrzeb człowieka poprzez prawidłowe ułożenie jego relacji ze środowiskiem przyrodniczym. A zatem celem rozwoju zrównoważonego jest zapewnienie dobrej jakości życia dla wszystkich ludzi dzisiaj oraz przyszłych pokoleń. Granice cywilizacyjnego wzrostu wyznaczają możliwości natury, które są ograniczone. Nadmierna eksploatacja zasobów naturalnych czy zanieczyszczenie środowiska naturalnego powoduje, że już obecnie, w szczególności kraje wysoko rozwinięte, żyją na koszt najbiedszych oraz przyszłych pokoleń. Jak słusznie zauważa M. Czyż (2000, s. 49), w koncepcji rozwoju zrównoważonego podstawowym celem trwałego rozwoju jest realizacja zamierzonych i zarazem oczekiwanych celów społecznych, które oprócz wzrostu realnego dochodu i poprawy zdrowotności oraz sprawiedliwego dostępu do zasobów naturalnych zapewniają wzrost poziomu wykształcenia społeczeństwa.

Z kolei zasady rozwoju zrównoważonego sprowadzają się najczęściej do (Słowska-Helpa, 2013, s. 42–43):

- 1) zintegrowanego podejścia – polega ono na równoważnym i całościowym traktowaniu racji ekologicznych, ekonomicznych i społecznych;
- 2) sprawiedliwości międzypokoleniowej – polegającej na zaspokojeniu potrzeb materialnych i cywilizacyjnych obecnego

pokolenia z równoczesnym tworzeniem warunków do zaspokajania tych potrzeb przez przyszłe pokolenia;

- 3) sprawiedliwości międzyregionalnej i międzygrupowej – polegającej na sprawiedliwym dostępie społeczeństw, grup społecznych i jednostek do ograniczonych zasobów środowiskowych;
- 4) równoważenia szans lokalnych i ponadlokalnych – przejawiającego się równoprawnym zaspokajaniem potrzeb ogólnospołecznych, regionalnych i lokalnych;
- 5) partycypacji społecznej – czyli udziału społecznego w procesach planowania i podejmowania decyzji przez władze publiczne;
- 6) przezroczności i profilaktyki ekologicznej – polegających na badaniu każdej planowanej działalności od strony oddziaływania na środowisko naturalne;
- 7) koncentracji na zarządzaniu popytem – polegającej na odpowiednim dostosowaniu modeli konsumpcji w skali lokalnej i globalnej do ograniczonych warunków środowiskowych.

W Polsce w dokumencie *II Polityka Ekologiczna Państwa*, opracowanym w latach 1999–2000, za najważniejszą spośród wielu zasad uznaje się zasadę rozwoju zrównoważonego. Za kluczowe jej zasady przyjęto równorzędne traktowanie racji społecznych, ekonomicznych i ekologicznych oznaczających konieczność integrowania zagadnień ochrony środowiska z polityką w poszczególnych dziedzinach gospodarki. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że do *II Polityki Ekologicznej Państwa* opracowano w 2002 r. *Program Wykonawczy na lata 2002–2010*, wskazujący terminy i wykonawców konkretnych zadań przewidzianych do realizacji zgodnie z przyjętą polityką państwa na lata 2002–2010⁹ (https://www.mos.gov.pl/g2/big/2009_04/8e398d38e6e726efcc07581f8b410c48.pdf). Sformułowano cele szczegółowe odnoszące się do trzech odcinków czasowych:

- krótkookresowe (lata 2002–2003) – koncentrowały się na przygotowaniu Polski do członkostwa w Unii Europejskiej;
- średniookresowe (lata 2010–2012) – dotyczyły zadań całościowego wdrożenia prawa ochrony środowiska Unii Europejskiej;
- długookresowe (do ok. 2025 r.) – cele te stanowią przesłanki dla perspektywicznej strategii zrównoważonego rozwoju.

W ustalonych celach krótkookresowych zamierzano zmniejszyć negatywne oddziaływania na zdrowie i środowisko poprzez likwidację liczby tzw. gorących punktów, do których należy zaliczyć m.in. część obszarów najsilniej uprzemysłowionych i zurbanizowanych. Wspomniano także o likwidacji składowisk pestycydów i niebezpiecznych odpadów oraz źródeł zanieczyszczenia Bałtyku. Przede wszystkim chodziło o konieczność ograniczenia ładunków związków fosforu i azotu oraz substancji niebezpiecznych odprowadzanych głównie z ładu. Już dziś widać wyraźną poprawę jakości tych wód, a utworzony plan działań zakłada osiągnięcie dobrego stanu ekologicznego Bałtyku do roku 2021 (MŚ, 2010, s. 4). Natomiast pomocny przy realizacji długookresowych celów szczegółowych stał się drugi po *Polityce ekologicznej państwa* programowy dokument zatytułowany *Polska 2025 – Długookresowa Strategia Trwałego i Zrównoważonego Rozwoju*. Konieczność opracowania tej strategii wynikała z Rezolucji Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 marca 1999 roku, która zobowiązała rząd do przedłożenia w terminie do 30 czerwca 1999 roku stosownego dokumentu określającego kierunki rozwoju kraju w okresie do 2025 roku.

Generalnym założeniem Strategii Rozwoju Zrównoważonego Polski jest utrzymanie obecnego (ok. 5%) wzrostu gospodarczego, ze wskazaniem jako docelowego ok. czterokrotnego zwiększenia efektywności wykorzystania surowców, paliw oraz zasobów przyrody, przy jednoczesnym zachowaniu bezpieczeństwa terytorialnego i ekologicznego kraju, utrzymaniu suwerenności państwa, przestrzeganiu prawa i zabezpieczeniu zdrowotnemu oraz socjalnemu obywateli (MŚ, 1999, s. 2).

Rozwój zrównoważony powinien charakteryzować się zintegrowanym łańcem. W najszerszym wymiarze taki łańdzie oznacza spójny i jednoczesny łańdzie społeczny, ekonomiczny, środowiskowy, przestrzenny i instytucjonalno-polityczny. Innymi słowy, łańdzie zintegrowany oznacza pozytywny stan docelowy zmian rozwojowych (podobnie jak cel) łączący w spójny, niesprzeczny sposób łańdzie składowe. Jak słusznie twierdzi T. Borys (2011a, s. 141), integralność łańdzie osiąga się poprzez zrównoważoną ochronę kapitału (środowiska) społecznego, przyrodniczego i antropologicznego, subsydiarność oraz partycypację społeczną.

Zdaniem autora, ład zintegrowany może sprzyjać pokonywaniu barier w konkretyzacji koncepcji rozwoju zrównoważonego, a zwłaszcza w usuwaniu barier wynikających z rozchwiania jednoznaczności interpretacji istoty rozwoju zrównoważonego oraz pozostałości wąskiej interpretacji tej koncepcji rozwoju, eksponującej przede wszystkim ochronę środowiska. W rozpoznaniu ładu zintegrowanego istotne znaczenie ma znalezienie spoiwa integracji ładów składowych i podobieństw oraz różnic w podejściu poszczególnych środowisk naukowych do konkretyzacji rozwoju zrównoważonego. Przejawy uwzględniania i rozszyfrowywania rozwoju zrównoważonego jako ładu zintegrowanego są pod względem zaawansowania zróżnicowane w różnych dziedzinach i dyscyplinach naukowych (Borys, 2011b, s. 77–78). W naukach ekonomicznych, zwłaszcza w makroekonomii, rozwój zrównoważony jest traktowany jako paradygmat narzucony ekonomii z zewnątrz, a nie jako paradygmat wytworzony przez samą ekonomię. Na poziomie makro dostrzegalne są bardziej empatyczne czy altruistyczne podejścia w dużym stopniu zgodne z sednem koncepcji rozwoju zrównoważonego. Podejściem takim jest niewątpliwie ekonomia ekologiczna oparta na zasadach wrażliwej i częściowo mocnej trwałości, zawierająca wyraźny akcent ładu zintegrowanego z pewnym wyróżnikiem ładu środowiskowego. Zdaniem A. Skowrońskiej (2010), środowisko ekonomistów bardziej absorbuje kategorię ładu zintegrowanego niż spokrewnioną z nią kategorię rozwoju zrównoważonego.

Na postawie przytoczonych interpretacji zrównoważonego rozwoju, jego cech, zasad i ładów, można wskazać na trzy jego kluczowe aspekty (Leśniewski, 2013, s. 48):

- 1) integralność ładów – zasada ta postuluje integrowanie ładów (etycznego, społecznego, ekonomicznego i ekologicznego) poprzez eliminowanie sprzeczności celów rozwoju określonych ładów oraz sformułowanie głównego celu integrującego, którego osiągnięcie scali poszczególne łądy w taki sposób, by zagwarantować dobrobyt społeczny;
- 2) subsydiarność – ta zasada zrównoważonego rozwoju sugeruje decentralizację decyzji dotyczących ochrony środowiska naturalnego, które powinny być podejmowane na najniższych szczeblach społeczeństwa (mieszkańcy, wspólnoty

lokalne itp.), jednakże podejmowanie decyzji na szczeblu jedynie lokalnym gubi perspektywę globalną rozwoju zrównoważonego;

- 3) zrównoważoną partycypację – zasada ta postuluje aktywny udział społeczności w procesie planowania, podejmowania decyzji i realizacji zrównoważonego rozwoju; oczekuje się stworzenia takich warunków instytucjonalno-prawnych, które umożliwią utrzymanie trwałości społeczeństwa (rozwijanie więzi społecznych, jedność i integracja społeczna), a także propagowanie postawy poszanowania zasobów zapewniających prawa i korzyści społeczne.

5. Rozwój zrównoważony a zrównoważona produkcja, zrównoważona konsumpcja i zrównoważony marketing

Istotą rozwoju zrównoważonego jest utrzymanie procesów produkcji i konsumpcji w granicach przestrzeni ekologicznej. Można zatem powiedzieć, że podstawowym warunkiem umożliwiającym realizację celów trwałego rozwoju są zrównoważona produkcja i zrównoważona konsumpcja.

Zrównoważona produkcja (*sustainable production*) oznacza działania zmierzające do wytworzenia dobra lub usługi tak, aby proces ten nie wpływał niekorzystnie zarówno na społeczeństwo, jak i na środowisko przyrodnicze, z uwzględnieniem kryteriów sprawiedliwości wewnątrzpokoleniowej i międzypokoleniowej. Zrównoważoną produkcję definiuje się jako wytwarzanie dóbr i usług poprzez zastosowanie procesów i systemów, które służą oszczędnemu wykorzystaniu energii i zasobów naturalnych, charakteryzują się niską emisją zanieczyszczeń, są realne z gospodarczego punktu widzenia, bezpieczne pod względem zdrowotnym dla pracowników, konsumentów i społeczeństwa, a także satysfakcjonujące dla ludzi pracy ze względu na swą prospołeczną i kreatywną orientację (*Journal of Cleaner Production*, 2001, s. 519–549). Z kolei według *Lowell Center for Sustainable Production*, mówiąc o zrównoważonej produkcji należy wziąć pod uwagę sześć elementów: zużycie energii i materiałów, środowisko przyrodnicze, sprawiedliwość społeczną i społeczny rozwój, ekonomiczną wydajność pracowników i produkt (ibidem, s. 519–549). Podobne zalecenia wynikają

z dziesięciu zasad *Global Compact*, zgłoszonych w 1999 r. przez Sekretarza Generalnego ONZ Kofi Annana (tab. 2).

Obecnie tę inicjatywę popiera ponad 8700 członków ze 130 krajów. Zasady zawarte w *Global Compact* wynikają z kilku fundamentalnych dokumentów: *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, *Deklaracji Międzynarodowej Organizacji Pracy i Fundamentalnych Zasadach i Prawach w Pracy dotycząca Podstawowych Zasad Praw w Pracy*, *Deklaracji z Rio w sprawie środowiska i rozwoju*, *Konwencji Narodów Zjednoczonych przeciwko korupcji*. Przestrzeganie przepisów opartych na tych dokumentach można uznać za obligatoryjne działania służące rozwojowi zrównoważonemu (Burchard-Dziubińska, 2011, s. 123).

Z materiałów źródłowych wynika, że pierwsza robocza definicja zrównoważonej konsumpcji (*sustainable consumption*) została sformułowana w Norwegii w 1995 roku podczas odbywającego się w Oslo tzw. Okrągłego Stołu na Rzecz Zrównoważonej Produkcji i Konsumpcji, zorganizowanego przez Norweskie Ministerstwo Środowiska. Według uczestników tego sympozjum konsumpcję zrównoważoną można określić jako „takie korzystanie z dóbr i usług, które odpowiada zaspokojeniu podstawowych potrzeb oraz przynosi poprawę jakości życia przy jednoczesnym

zminimalizowaniu zużycia zasobów naturalnych, toksycznych materiałów oraz emisji toksycznych odpadów i zanieczyszczeń w całym cyklu życia po to, aby nie zagrażała możliwości zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń” (*Oslo Roundtable on Sustainable Production and Consumption*, 1995). Można zatem powiedzieć, że zrównoważona konsumpcja definiowana jest jako holistyczne podejście ukierunkowane na minimalizację wpływu społecznych systemów konsumpcyjno-produkcyjnych na środowisko i polega na celowym dążeniu jednostek do minimalizacji niekorzystnych efektów wynikających ze spożycia dóbr i usług konsumpcyjnych i inwestycyjnych poprzez racjonalizację i eksploatację czynników wytwórczych (zasobów) oraz zmniejszenie wytwarzania odpadów poprodukcyjnych i pokonsumpcyjnych.

Zdaniem J. Moisandera i S. Pesonena (2002, s. 336), zrównoważona konsumpcja to taka, której forma i wielkość wyznacza zestaw proekologicznych wartości i postaw konsumenta prowadzących do świadomości ekologicznej (lub szerzej rozumianej świadomości społecznej) oraz ekologicznie (i społecznie) odpowiedzialnego procesu podejmowania decyzji rynkowych.

Według D. Kiełczewskiego zrównoważona konsumpcja jest strukturą, w ramach której kształt poszczególnych układów oraz

Tabela 2. Zasady *Global Compact*

Kategoria	Zasady
Prawa człowieka	Zasada 1. Popieranie i przestrzeganie praw człowieka przyjętych przez społeczność międzynarodową. Zasada 2. Eliminacja wszelkich przypadków łamania praw człowieka przez firmę.
Standardy pracy	Zasada 3. Poszanowanie wolności zrzeczania się. Zasada 4. Eliminacja wszelkich form pracy przymusowej. Zasada 5. Zniesienie pracy dzieci. Zasada 6. Efektywne przeciwdziałanie dyskryminacji w sferze zatrudnienia.
Środowisko naturalne	Zasada 7. Prewencyjne podejście do środowiska naturalnego. Zasada 8. Podejmowanie inicjatyw mających na celu promowanie postaw odpowiedzialności ekologicznej. Zasada 9. Stosowanie i rozpowszechnianie technologii które są przyjazne środowisku.
Przeciwdziałanie korupcji	Zasada 10. Przeciwdziałanie korupcji we wszystkich formach, w tym wymuszeniom i łapówkarstwu.

Źródło: na podstawie <http://www.globalcompact.org.pl/> (02.03. 2015).

związki i zależności między nimi umożliwiają realizację celów zrównoważonego rozwoju. W efekcie konsumpcja współczesnego pokolenia nie ogranicza możliwości konsumpcji przyszłych pokoleń (Kiełczewski, 2008, s. 60). Innymi słowy, zrównoważona konsumpcja oznacza optymalne, świadome i odpowiedzialne korzystanie z dostępnych zasobów naturalnych, dóbr i usług na poziomie jednostek, gospodarstw domowych, wspólnot i społeczności lokalnych, środowisk biznesowych, samorządów terytorialnych, rządów krajowych i struktur międzynarodowych, zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju (Zalega, 2014, s. 314). Należy pokreślić, że podstawą zrównoważonej konsumpcji jest ograniczenie marnotrawstwa i produkcji odpadów oraz zanieczyszczeń (najlepsze praktyki w zakresie gospodarki odpadami, gospodarki wodno-ściekowej, energetyki opartej na źródłach odnawialnych i tworzenie produktów przyjaznych środowisku), a także wybór dóbr i usług, które w największym stopniu spełniają określone kryteria etyczne, społeczne i ekologiczne. W szerszym ujęciu można powiedzieć, że zrównoważona konsumpcja charakteryzuje się (Pearce, 2000; Lorek, 2007):

- zachowaniem możliwości odtwarzania zasobów odnawialnych;
- efektywnym użytkowaniem zasobów nieodnawialnych;
- stopniową eliminacją substancji niebezpiecznych i toksycznych z procesów gospodarczych oraz innych zastosowań;
- ograniczeniem uciążliwości dla środowiska i nieprzekraczaniem granic wyznaczonych jego odpornością;
- stałą ochroną i odtwarzaniem (jeśli jest to możliwe) różnorodności biologicznej na czterech poziomach: krajobrazowym, ekosystemowym, gatunkowym i genowym;
- tworzeniem podmiotom gospodarczym warunków uczciwej konkurencji w dostępie do ograniczonych zasobów i możliwości odprowadzania zanieczyszczeń;
- uspołecznieniem podejmowania decyzji, zwłaszcza dotyczącego lokalnego środowiska;
- dążeniem do zapewnienia ludziom poczucia bezpieczeństwa ekologicznego, rozumianego jako tworzenie warunków sprzyjających zdrowiu fizycznemu, psychicznemu i społecznemu.

Zaprezentowane poglądy mieszczą się w tzw. słabym zrównoważeniu konsumpcji, nazywanym także zrównoważoną konsumpcją głównego nurtu (Neale, 2015, s. 155). Słabe zrównoważenie konsumpcji sprowadza się głównie do przeorientowania konsumpcji w kierunku jej racjonalności i efektywności (szczególnie zużycia ograniczonych zasobów) na różnych płaszczyznach, zwłaszcza ekologicznej, ale przy jednoczesnym ogólnym wzroście jej poziomu. Natomiast silne zrównoważenie konsumpcji opiera się na postulatcie ograniczenia konsumpcji w ogóle, wymagającym od konsumentów rezygnacji z bieżącego poziomu konsumpcji na rzecz przyszłych pokoleń (Lorek i Spangenberg, 2014, s. 33–34; Spangenberg, 2014, s. 63–64). W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, że o ile w dłuższym horyzoncie czasowym możliwe jest stworzenie instrumentów i warunków dla osiągnięcia słabo zrównoważonej konsumpcji, o tyle w przypadku silnie zrównoważonej konsumpcji ma ona charakter wyłącznie postulatywny (Lorek i Fuchs, 2013, s. 39–40).

Zrównoważoną konsumpcję, podobnie jak zrównoważony rozwój, powinny cechować trwałość, zrównoważenie i samopodtrzymywanie. Trwałość oznacza, że utrwała się kształt procesów konsumpcji zapewniających maksymalizację użyteczności konsumentów w nieograniczonej perspektywie czasowej (Jackson, 2005). Oznacza to, że procesy konsumpcji powinny zawierać w sobie mechanizmy minimalizujące ryzyko wewnętrznych zaburzeń ograniczających lub uniemożliwiających dalszą konsumpcję. Samopodtrzymywanie się oznacza występowanie mechanizmów, które minimalizują ryzyko endogenicznych zaburzeń ograniczających bądź uniemożliwiających dalszą konsumpcję. Natomiast zrównoważenie konsumpcji wymaga równoważenia aspektów (Kiełczewski, 2008, s. 61):

- ekonomicznego: zostaje ustalona proporcja między konsumpcją bieżącą a przyszłą, dzięki temu procesy konsumpcji nie zaburzają w sposób istotny równowagi gospodarczej;
- ekologicznego: maksymalizacja satysfakcji czerpanej z konsumpcji przy jednoczesnym zachowaniu jakości i użyteczności zasobów naturalnych i środowiska przyrodniczego; materialny poziom konsumpcji dostosowany jest do wymogów funkcjonowania w systemie gospodarki

okrężnej, co jest równoznaczne z imperatywem preferowania form konsumpcji najmniej uciążliwych dla środowiska naturalnego;

- społecznego: w miarę równomierne rozłożenie konsumpcji pomiędzy wszystkimi ludźmi, niezależnie od czasu i przestrzeni, przynajmniej w zakresie dóbr społecznie pożądaných; takie zrównoważenie wymaga preferowania form konsumpcji jak najmniej problemowych społecznie lub przyczyniających się do rozwiązywania tego typu problemów;
- psychologicznego: ustalenie optymalnej równowagi między konsumpcją materialną a zaspokojeniem potrzeb niematerialnych, co wymaga ukształtowania odpowiedniego systemu wartości, świadomości i edukacji;
- demograficznego: uwarunkowania demograficzne nie stanowią trwałej bariery wzrostu konsumpcji, natomiast przynależność do grupy demograficznej czy społeczno-zawodowej nie stanowi istotnej bariery konsumpcji dóbr społecznie pożądaných;
- przestrzennego: możliwe sposoby zaspokajania potrzeb powinny być prowadzone w taki sposób, aby nie naruszały ładu przestrzennego;
- intertemporalnego: zaprezentowane wymiary zrównoważonej konsumpcji są możliwe do spełnienia w długim okresie.

Z zaprezentowanych aspektów wynika, że w zrównoważonej konsumpcji chodzi głównie o to, aby pożądané formy konsumpcji dominowały nad niepożądanymi oraz by istniały mechanizmy które ograniczałyby pojawianie się i konsekwencje konsumpcji niezrównoważonej. Wielu autorów podkreśla jednocześnie, że wdrożenie idei konsumpcji zrównoważonej wymaga podjęcia zrównoważonych działań na wszystkich etapach cyklu życia dóbr i usług (nie tylko w fazie produkcji), co w literaturze często odzwierciedlają określenia „od kołyski do kołyski” (*cradle-to-cradle*) lub „od kołyski, aż po grób” (*cradle-to-grave*) (Hertwich, 2005, s. 4675).

Ze zrównoważoną produkcją i zrównoważoną konsumpcją nierozzerwalnie związany jest zrównoważony marketing. Według J.N. Sheth'a i A. Parvatiyara (1995, s. 6) zrównoważony marketing (*sustainable marketing*) obejmuje „wszystkie marketingowe inicjatywy, które nie tylko zwiększają w sposób trwały konkurencyjność przedsię-

biorstwa, ale również są ekologicznie zrównoważone”. Autorzy ci postulują przejście od marketingu zorientowanego wyłącznie na wzrost konsumpcji do marketingu zrównoważonego, tzn. takiego, który jest skierowany na budowanie przewagi konkurencyjnej i jednocześnie odgrywa kluczową rolę w rozwiązywaniu problemów związanych z wyczerpywaniem się zasobów Ziemi. Natomiast zdaniem D. Martina i J. Schoutena (2012, s. 10) zrównoważony marketing jest „procesem tworzenia, komunikowania i dostarczania wartości klientom w sposób umożliwiający ochronę lub wzmocnienie zarówno kapitału środowiskowego, jak i społecznego pod każdym względem”. Wykorzystane w definicji pojęcie „kapitału środowiskowego” odnosi się do wszelkich zasobów dostarczanych przez naturę, natomiast „kapitał społeczny” oznacza wszystkie zasoby, których dostarcza człowiek, włączając jego pracę, talent oraz kreatywność.

Niewątpliwie koncepcja zrównoważonego marketingu może stanowić efektywne narzędzie zmiany negatywnych, niezrównoważonych wzorców konsumpcji i produkcji. Jak słusznie dowodzą F.M. Belz i K. Peattie (2009, s. 9–11), przedsiębiorstwa zarządzane zgodnie z koncepcją zrównoważonego marketingu mają do dyspozycji szerokie instrumentarium marketingowego oddziaływania na rynek, które pozwala z jednej strony osiągać wyznaczone cele ekonomiczne, z drugiej zaś – kształtować potrzeby oraz odpowiadać na oczekiwania klientów i społeczeństwa w zakresie działań sprzyjających zrównoważonej konsumpcji.

6. Pojęcie i założenia ekonomii zrównoważonego rozwoju

Ekonomia zrównoważonego rozwoju powstała na bazie doświadczeń ekonomii głównego nurtu, zwłaszcza w zakresie gospodarowania zasobami przyrodniczymi, identyfikacji i redukcji negatywnych oddziaływań oraz zapewnienia trwałości rozwoju, a także doświadczeń w zakresie wdrażania strategii zrównoważonego rozwoju oraz, co nie jest zawsze odpowiednio eksponowane, na bazie ekonomii heterodoksyjnej. Ekonomia zrównoważonego rozwoju jest nauką zajmującą się badaniem istoty zjawisk i procesów produkcji, wymiany i konsumpcji w ujęciu makrosystemowym. Oznacza poznanie mechanizmów przyczynowo-skutkowych

przebiegu w makrosystemie gospodarka-społeczeństwo-środowisko oraz sprzężeń i relacji wewnątrz poszczególnych procesów. Rozwijają się ona natomiast na filozoficznej podbudowie idei rozwoju zrównoważonego z wykorzystaniem dorobku ekonomii środowiska, ekonomii ekologicznej, ekonomii instytucjonalnej, ekonomii społecznej, ekonomii behawioralnej oraz ekonomii ewolucyjnej (Poskrobko, 2011, s. 15). Zdaniem H. Rogalla (2010), ekonomia zrównoważonego rozwoju wywodzi się z podstaw ekonomii ekologicznej oraz niektórych tez ekonomii neoklasycznej i ekonomii środowiska, stanowiąc pewien rodzaj płaszczyzny dla różnych szkół ekonomicznych składających się na *sustainability science*.

W kierunkach heterodoksyjnych szczególny nacisk kładzie się na determinanty behawioralne, a nie tylko czynniki ekonomiczne i technologiczne. W kierunkach ekonomii heterodoksyjnej, takich jak neoinstytucjonalizm czy postkeynesizm, odchodzi się od modelu racjonalnego wyboru na rzecz modelu ograniczonej racjonalności (*bounded rationality*), a zasługi obu dyscyplin dla promocji rozwoju zrównoważonego są niezaprzeczalne. Z kolei w ekonomii socjologicznej istotne znaczenie ma wiedza społeczna kształtowana przez partycypację i praktyczne działania w zespołach oraz edukacja ekologiczna. Wiedza ekologiczna, przyrodnicza społeczeństwa stwarza warunki do poprawnego wartościowania środowiska i dóbr ekologicznych, jej brak zaś w sposób ewidentny zaniża wycenę (Farber, Costanza i Wilson, 2002, s. 376–377). Ekonomia behawioralna, z kolei, poprzez analizę mechanizmów społeczno-psychologicznych leżących u podstaw zachowań ekonomicznych, zajmuje się tworzeniem modelu „człowieka rzeczywistego” a nie „człowieka ekonomicznego”, zmierza do nadania modelom ekonomicznym bardziej realistycznego wymiaru i przez to zwiększenia ich trafności, dzięki czemu jest bardziej przydatna dla kształtowania polityki ochrony środowiska i wspierania rozwoju zrównoważonego poprzez dogłębne wyjaśnienie determinant wpływających na wartościowanie dóbr ekologicznych (Zalega 2015b, s. 13). Z kolei ekonomia ewolucyjna koncentruje się na badaniu procesów rozwoju zachodzących na różnych płaszczyznach życia gospodarczego przy założeniu, że zarówno reguły działania organizacji czy społeczeństw, jak i zasady kierujące postę-

powaniem jednostek ewoluują. W węższym ujęciu ekonomia ewolucyjna nawiązuje do idei ewolucji biologicznej sformułowanej przez K. Darwina i J. Baptiste'a de Lamarcka. Odwołania te mogą mieć charakter: *bezpośredni* – ewolucja systemów gospodarczych odzwierciedla działania ludzi ukształtowanych przez ewolucję biologiczną; *pośredni* – poprzez analogię między zasadami ewolucji biologicznej i ekonomicznej bądź *pośredni* – poprzez metafory biologiczne w ekonomii (tego typu odwołania mogą przypominać relacje między mechaniką klasyczną a ekonomią neoklasyczną) (Zalega 2015c, s. 162). Konstatując, można powiedzieć, że podejścia neoinstytucjonalizmu, postkeynesizmu, ekonomii behawioralnej i ekonomii ewolucyjnej starają się uwzględniać uwarunkowania społeczne i polityczne poprzez próby integracji elementów ekonomii, zarządzania, socjologii, politologii i ekologii z uwzględnieniem dynamiki różnych struktur organizacyjnych i ich kultur (Jeżowski, 2012, s. 115).

Jednocześnie na kształt ekonomii zrównoważonego rozwoju wpływ ma tocząca się dyskusja zwolenników ekonomii ekologicznej i ekonomii środowiska wokół istoty zrównoważonego i trwałego rozwoju. Spory dotyczą nie tylko sposobów gospodarowania zasobami przyrodniczymi, w tym pojemnością asymilacyjną środowiska przyrodniczego, lecz także bardziej fundamentalnych kwestii – na przykład sposobów widzenia problemów na styku społeczeństwo-gospodarka-środowisko przyrodnicze czy paradygmatu ekonomii (Poskrobko, 2012, s. 12–17). Jak słusznie twierdzi S. Czaja, ekonomia zrównoważonego rozwoju powstaje jako reakcja na niedostatki życia gospodarczego opartego na postulatach paradygmatu neoklasycznego. W konsekwencji dotyka ona tych problemów, które powstały albo w wyniku tego paradygmatu, albo w efekcie niedostatków ekonomii neoklasycznej (Czaja, 2012, s. 38). Ekonomia zrównoważonego rozwoju analizuje te wyzwania w wymiarze ekonomicznym, ekologicznym i społeczno-kulturowym.

Niewątpliwie ekonomia zrównoważonego rozwoju w dużym stopniu opiera się na etyce środowiskowej i ekologii społecznej, które dowodzą, że powinnością człowieka jest gospodarowanie środowiskiem przyrodniczym i działanie w jego przestrzeni w taki sposób, aby zachowywać podstawy oraz umożliwiać rozwój współ-

czesnych i przyszłych pokoleń do zachowania postaw życia oraz rozwoju współczesnych i przyszłych pokoleń. Zgodnie z tym podejściem kluczowym celem procesów gospodarowania jest utrzymanie trwałości rozwoju cywilizacyjnego, a nie tylko zysk. Jest on jedynie jednym z wielu wskaźników działalności gospodarczej (Poskrobko, 2011, s. 14–15; por. Piątek, 2010). Zgodnie z aksjologicznymi podstawami ekonomii zrównoważonego rozwoju, jej idea jest spójna z chrześcijańskimi zasadami, takimi jak (Dołęga, 2011, s. 235–237):

- solidarność między grupami i pokoleniami;
- umiarkowanie w przyjemności, potrzebach i zmianach;
- złoty środek, który sami sobie wyznaczamy;
- sprawiedliwość – stała i trwała wola oddawania człowiekowi tego, co słusznie mu się należy ze względu na dobro wspólne.

Jak już wcześniej wspomniano, ekonomia zrównoważonego rozwoju powstała na bazie doświadczeń ekonomii głównego nurtu, w której dominuje podejście oparte na założeniach ekonomii neoklasycznej. Można jednak w niej dostrzec pewne konkretne propozycje teoretyczne i edukacyjne nawiązujące wprost do idei rozwoju zrównoważonego. Na ewolucję ekonomii w kierunku idei zrównoważonego rozwoju wskazują cztery procesy (Borys, 2011a, s. 137–139):

- 1) zwiększające się zrozumienie i ustabilizowanie relacji pomiędzy ekonomią środowiska, ekonomią ekologiczną i ekonomią zrównoważonego rozwoju;
- 2) interdyscyplinarna i transgraniczna współpraca naukowa nad podstawami ekonomii zrównoważonego rozwoju;
- 3) rozwój teoretycznych i aplikacyjnych podstaw oraz praktyki dydaktycznej w zakresie etyki biznesu i społecznej odpowiedzialności biznesu, która ewoluuje w kierunku odpowiedzialności zintegrowanej jako mikroekonomicznego odpowiednika benchmarkingowej istoty zrównoważonego rozwoju – ładu zintegrowanego;
- 4) zaawansowane podstawy teoretyczne sektorowych podejść w zakresie rozwoju zrównoważonego, wyrażone między innymi w koncepcjach zrównoważonej gospodarki leśnej, zrównoważonej gospodarki energetycznej, zrównoważo-

nej produkcji, zrównoważonej konsumpcji czy zrównoważonego transportu.

Zdaniem znawcy tematu H. Rogalla, ekonomię zrównoważonego rozwoju charakteryzuje dziesięć podstawowych cech (2010, s. 133–151):

1. **Paradygmat silnego zrównoważenia.**

Uznaje się bowiem, że należy odrzucić paradygmat permanentnego wzrostu gospodarczego, którego na dłuższą metę nie da się utrzymać i dokonać zrównoważonej przebudowy gospodarki z wykorzystaniem różnych ścieżek strategicznych. Cel ten można osiągnąć, realizując trzy ścieżki strategiczne ekonomii zrównoważonego rozwoju: efektywność (wydajniejsze wykorzystanie zasobów), spójność (opracowanie nowych, zrównoważonych ekologicznie produktów) i wystarczalność (dobrowolna zmiana stylu życia przez ludzi w sposób etycznie odpowiedzialny, zgodny z zasadą sprawiedliwości). W przeciwnej sytuacji w przewidywanym okresie musi nastąpić koniec gospodarki. W przypadku zawodności rynku oraz dóbr kolektywnych lub merytorycznych zmierza się do ograniczenia suwerenności konsumenta na rzecz ustanowienia ekologicznych barier zachowujących granice tolerancji przyrody. Wiele z zasobów naturalnych uważa się za zbywalne i niepodlegające substytucji. Natomiast trzy wymiary zrównoważenia, czyli ekologiczny, ekonomiczny i społeczny – tzw. trójkąt celów zrównoważenia rozwoju, traktuje się jako równorzędne wyłącznie w granicach tolerancji natury. Celem nadrzędnym jest trwałe zachowanie zasobów naturalnych, a nie tylko ich optymalne wykorzystanie. Z tego też względu należy dążyć do stworzenia zrównoważonego systemu społecznego z wysoką jakością życia wszystkich mieszkańców w ramach naturalnych ograniczeń, aby zachować różnorodność, złożoność i funkcjonalność ekosystemów.

2. **Gospodarka stanu stabilnego bądź efektywny wzrost gospodarczy.**

Uznaje się, że niemożliwe jest ciągłe kontynuowanie wzrostu gospodarczego bez przekraczania granic wydolności środowiska. Należy także zaznaczyć, że gospodarka stanu stabilnego jest nastawiona na zapewnienie stałego zaopatrzenia w dobra materialne na poziomie wystarczającym do godnego życia, przy możliwie niezmiennej liczbie ludności. Selektywny wzrost gospodarczy

(*green growth*) oznacza zrównoważony rozwój gospodarczy w ramach barier ekologicznych, które są zabezpieczane za pomocą instrumentów prawnych. Pewne gałęzie gospodarki powinny się rozwijać, inne zaś, stanowiące obciążenie dla gospodarki, powinny zanikać. Natomiast w celu zachowania granic tolerancji przyrody należy przestrzegać reguł, które głoszą, że wzrost produktywności zasobów musi być ciągle większy aniżeli wzrost PKB. Oznacza to, że bezwzględne zużycie zasobów będzie się zmniejszać nawet przy wzroście gospodarczym.

3. **Podejście pluralistyczne.** Ekonomia zrównoważonego rozwoju traktowana jest przez wielu ekonomistów jako pojęcie nadrzędne do różnych interpretacji. W podejściu pluralistycznym nie odrzuca się całkowicie osiągnięć ekonomii tradycyjnej i środowiskowej, lecz wykorzystuje się je adekwatnie w celu jak najbardziej kompleksowego rozwiązania sytuacji kryzysowej.
4. **Postęp ekonomii tradycyjnej w kierunku ekonomii zrównoważonego rozwoju.** Ekonomia zrównoważonego rozwoju dystansuje się od różnych wypowiedzi ekonomii neoklasycznej na tematy dotyczące m.in. przekonania o bezwzględnej suwerenności konsumenta, a także domaga się zaprzestania dyskontowania przyszłych kosztów i zysków płynących z działań na rzecz ochrony środowiska, zarzucenia przekonania o możliwości substytucji wszelkich zasobów, w tym zasobów naturalnych oraz odrzucenia stanowiska słabego zrównoważenia. Ponadto podkreśla, że dobra środowiskowe są dobrami merytorycznymi a nie publicznymi, ponieważ ich dostępność jest z natury ograniczona. W miejsce czysto racjonalnych decyzji konsumenta wprowadza model wieloczynnikowy, który uwzględni determinanty społeczne, kulturowe i psychologiczne.
5. **Zasady etyczne.** Ekonomia zrównoważonego rozwoju kieruje się zasadami etycznymi i postuluje osobistą odpowiedzialność za podejmowane działania. Ponadto postuluje zasady, takie jak: odpowiedzialność, sprawiedliwość, zapobiegliwość, umiar i oszczędność. Natomiast postulatem etycznym jest dążenie do pokoju i harmonii z otoczeniem oraz respektowanie przynależnych przyrodzie praw do ochrony.

6. **Transdyscyplinarność.** Przedstawiciele ekonomii zrównoważonego rozwoju podejmują próby zawarcia w swojej analizie istotnych osiągnięć innych dyscyplin, zwłaszcza psychologii, filozofii, politologii, przyrody, nauk prawnych oraz nauk technicznych i inżynierskich.
7. **Nowy obraz człowieka.** Ekonomia zrównoważonego rozwoju zdecydowanie odrzuca uznaną powszechnie w ekonomii neoklasycznej koncepcję *homo oeconomicus* autorstwa J.S. Milla na rzecz bardziej realistycznej koncepcji *homo sustinens* autorstwa S. Siebenhünera.
8. **Zrównoważona gospodarka rynkowa.** Przedstawiciele ekonomii zrównoważonego rozwoju postulują wprowadzenie systemu gospodarczego, w którym są przestrzegane etyczne zasady sprawiedliwości i odpowiedzialności wewnątrz- i międzypokoleniowej. Ponadto uważają, że rynki dzięki instrumentom polityczno-prawnym znajdują się w pewnych ramach, które mają umożliwić przebudowę społeczeństwa przemysłowego zgodnie z regułami zarządzania i kryteriami ekonomii zrównoważonego rozwoju.
9. **Nowe systemy pomiarów realizacji celów i wskaźników.** Ekonomia zrównoważonego rozwoju próbuje odejść od utożsamiania jakości życia z poziomem konsumpcji, dobrobytem mierzonem za pomocą wskaźników PKB *per capita* na rzecz nowych systemów pomiaru w postaci systemów celowych i wskaźnikowych. Można powiedzieć, że gospodarka zrównoważona opowiada się za rewolucją przemysłową, która zapewniłaby wystarczający poziom dóbr i wysoką jakość życia, jednakże w granicach tolerancji natury.
10. **Spółeczno-kulturowe reguły zarządzania.** W ekonomii zrównoważonego rozwoju przyjmowane są zasady demokracji uczestniczącej i solidarnościowej, a także praworządność, równość szans, bezpieczeństwo społeczne, ochrona ludzkiego życia i jakość życia, integracja społeczna i wyeliminowanie ubóstwa oraz globalne unikanie konfliktów (Ganowicz-Bączyk, 2013, s. 43). Można zatem powiedzieć, że skupia ona swoją uwagę na prowadzeniu dyskursu w zakresie kluczowych problemów społecznych, dążąc do

określenia warunków gospodarowania, które w sposób zadowalający zapewniałyby wysokie standardy społeczno-kulturowe i ekonomiczne zarówno bieżącym, jak i przyszłym pokoleniom, zachowując jednocześnie umiar w eksploatacji dostępnych zasobów naturalnych.

7. *Homo oeconomicus* versus *homo sustinens* a ekonomia zrównoważonego rozwoju

W teorii ekonomii nie ma praktycznie szkoły, która nie nawiązywałaby do koncepcji *homo oeconomicus*, czyli człowieka racjonalnego lub człowieka ekonomicznego, który w swoim postępowaniu kieruje się wyłącznie motywacją ekonomiczną, czyli prowadzi działalność zarobkową na własny rachunek. Według J.S. Milla koncepcja *homo oeconomicus* jest konstrukcją teoretyczną, która nie określa jakiegokolwiek człowieka rzeczywistego, jednakże przydatna jest w analizach ekonomii społecznej. W koncepcji *homo oeconomicus* należy wyróżnić dwa elementy: i) formalny, który określa sposób działania człowieka racjonalnego oraz ii) materialny, który określa jego strukturę motywacyjną, czyli wskazuje, jaka pobudka jest podstawowym czynnikiem jego zachowań. Elementem formalnym pojęcia *homo oeconomicus* jest racjonalność w sensie instrumentalnym. Oznacza to, że wybierając jakieś działania spośród działań możliwych w danej sytuacji, człowiek rozważa korzyści i straty płynące z wyboru każdego z nich i decyduje się na to, dla którego przewaga korzyści nad stratami jest największa. Innymi słowy, wybierając jakieś działania spośród działań możliwych w danej sytuacji, człowiek decyduje się na takie, które w możliwie wysokim stopniu i możliwie niskim kosztem realizuje jego cele. Racjonalność w sensie instrumentalnym jest elementem formalnym, ponieważ racjonalnym w tym sensie można być niezależnie od tego, do czego się dąży. Elementem materialnym pojęcia *homo oeconomicus* jest egoizm. Oznacza to, że człowiek dąży do pomnożenia własnego dobra. Nie czerpie więc żadnej satysfakcji stąd, że dane dobro posiadają inne osoby, ale równocześnie nie czerpie żadnej satysfakcji z nieszczerstwa innych osób. W zależności od rodzaju dóbr, na jakich zależy człowiekowi racjonalnemu, można

wyróżnić mocną i słabszą wersję założenia *homo oeconomicus*. Pierwsza wersja przesądza, że są to dobra ekonomiczne, druga zaś dopuszcza możliwość, że człowiekowi racjonalnemu zależy także na dobrach niematerialnych (Zalega 2015d, s. 21–22).

Należy podkreślić, że koncepcja *homo oeconomicus*, mimo uproszczeń w niej zawartych, okazała się bardzo przydatna w rozwoju ekonomii klasycznej i neoklasycznej. To właśnie na niej została oparta konstrukcja teorii ekonomii. Jednakże w innych nurtach ekonomii – ekonomii keynesowskiej i postkeynesowskiej, nowej ekonomii instytucjonalnej, ekonomii behawioralnej, ewolucyjnej i ekologicznej czy ekonomii złożoności – dostrzega się ułomności opisanego modelu. Podstawą krytyki *homo oeconomicus* coraz częściej staje się nieadekwatność tego konstruktów myślowego do obecnej sytuacji gospodarczej na świecie i tym samym polityki realizowanej przez państwa i inne podmioty. *Homo oeconomicus* nie sprawdza się w sytuacji, gdy gospodarka globalnie oddziałuje na środowisko przyrodnicze i społeczeństwo. Chodzi przede wszystkim o to, że konstrukt ten nie wyjaśnia, dlaczego dziś racjonalne ekonomicznie zachowania jednostek prowadzą do nieracjonalnych skutków społecznych i ekologicznych, a tym samym wzrost dobrobytu wybranych jednostek nie przyczynia się do ogólnego wzrostu dobrobytu, a wręcz przeciwnie. Zdaniem D. Kiełczewskiego (2011a, s. 69–70), w zakresie ekonomii zrównoważonego rozwoju koncepcja *homo oeconomicus* może być użyteczna, umożliwia bowiem interpretację przyczyn niezrównoważoności w makrosystemie społeczeństwo-gospodarka-środowisko przyrodnicze oraz prognozowanie problemów związanych z równoważeniem jego systemów jako skutku krótkowzrocznego i egoistycznego zorientowania podmiotów gospodarujących.

Homo sustinens jest koncepcją powstałą jako alternatywa dla obrazu człowieka *homo oeconomicus*, która bazuje na wspólnotowych i altruistycznych wartościach oraz jest silnie skorelowana z ideą rozwoju zrównoważonego. Przymiotnik *sustinens* odwołuje się do pojęcia *sustainable development*. Natomiast rodowód *homo sustinens* wywodzi się nie z nauk ekonomicznych, lecz z filozofii, etyki, nauk psychologicznych i nauk przyrodniczych. W pewnym sensie koncepcja ta uwiarygodnia ideę rozwoju zrównoważonego i nadaje jej

charakter naukowy, a także odzwierciedla całokształt potencjału jednostek ludzkich. Ponadto jest ona właściwą podstawą metodologiczną w ekonomii zrównoważonego rozwoju w wymiarze normatywnym (Hodgson, 2006). Natomiast w wymiarze pozytywnym jest problematyczną, z uwagi na wiele jej elementów wzbudzających wątpliwości, wynikających z akceptacji wdrażania jej zasad. Można zatem powiedzieć, że koncepcja *homo sustinens* jest pewną próbą stworzenia antropologicznej podstawy dla teorii rozwoju zrównoważonego. *Homo sustinens* jest takim podmiotem gospodarującym, który, zachowując się jak *homo oeconomicus*, jednocześnie jest w stanie w swoim gospodarowaniu myśleć również kategoriami potrzeb przyszłych pokoleń. Do podstawowych cech *homo sustinens* zalicza się (Kośmicki, 2010, s. 216–217):

- wolność woli i zdolność do działania odpowiedniego do podmiotowych cech jednostki;
- odpowiedzialność;
- zdolność do myślenia kompleksowego;
- umiejętność rozumowania w perspektywie długookresowej;
- zdolność do empatii, komunikacji i kooperacji;
- kreatywność;
- zdolność uczenia się;
- emocjonalność.

Tę złożoność cech jednostka ma możliwość w sobie wypracować, przechodząc przez następujące fazy rozwoju osobowości (Kośmicki, 2010, s. 219):

- instynktowną fazę przeżywania genetycznych uwarunkowań w wieku niemowlęcym;
- rozwój językowy we wczesnym wieku dziecięcym;
- rozwój własnego „ja” w późniejszym wieku dziecięcym;
- orientacja na uczenie się i normy moralne;
- rozwój samodzielnej refleksji samookreślenia się;
- rozwój poczucia odpowiedzialności;
- *homo sustinens*.

Homo sustinens jest człowiekiem żyjącym w sposób zrównoważony, w harmonii społecznej i oszczędnie wykorzystującym ograniczone zasoby naturalne. U podstaw tej koncepcji leży założenie, że na zachowanie człowieka mają wpływ jednocześnie trzy czynniki: środowisko przyrodnicze, środo-

wisko społeczne i podmiotowość jednostki. Człowiek jako istota biologiczna cechuje się wysoką wrażliwością na zagadnienia związane z ekologią, pomimo że nie zawsze towarzyszą temu konsekwentne zachowania proekologiczne. Natomiast uwzględniając kulturowe uwarunkowania ludzkich zachowań, należy wyróżnić chęć osiągnięcia ładu społecznego pojmowanego jako potrzeba takiej organizacji osobowej tożsamości, grup społecznych i społeczeństw, która zapewni trwałe ich istnienie. W koncepcji *homo sustinens* społeczną trwałość ma zapewnić odpowiednia komunikacja społeczna, wzajemna kontrola stosunków społecznych oraz istnienie różnych grup społecznych z ich tradycjami i cechami kulturowymi.

Twórca koncepcji *homo sustinens*, B. Siebenhüner, pojmując *homo sustinens* jako człowieka, który w swoich zachowaniach kieruje się emocjami, wyrażając w ten sposób swój stosunek emocjonalny do przyrody i jest motywowany wewnątrz, a nie tylko zewnętrznymi bodźcami. W ujęciu B. Siebenhünera w koncepcji *homo sustinens* hipoteza maksymalizacji użyteczności (*homo oeconomicus*) jest przeciwstawiona hipotezie zachowania trwałości gatunku *homo sapiens*. Wyróżnia on cztery przesłanki natury *homo sustinens* (Siebenhüner, 2000, s. 16–19):

- 1) emocjonalność zachowań ludzkich, która wzmacnia potrzebę poszanowania przyrody i troski o jej właściwe funkcjonowanie;
- 2) zdolność komunikacji międzypersonalnej towarzyszącej procesom współpracy i współżycia;
- 3) umiejętność twórczego rozwiązywania problemów i inteligencję emocjonalną, które są podstawowymi elementami procesu rozwoju w poszanowaniu przyrodniczych podstaw społecznego współżycia;
- 4) motywację wewnętrzną i moralność, które sprawiają, że jednostka kształtuje swoje wybory i rozwój zgodnie z własnym planem rozwoju i systemami wartości, które mu towarzyszą.

W ujęciu B. Siebenhünera *homo sustinens* jest jednostką, która posiada szereg predyspozycji genetycznych do realizacji zadań zrównoważonego rozwoju w codziennych działaniach indywidualnych, w każdej sferze funkcjonowania społeczno-ekonomicznego (Pieńkowski, 2011, s. 27).

8. Podsumowanie

Koncepcja rozwoju zrównoważonego pozwala spojrzeć w nowatorski i zarazem optymistyczny sposób na wyzwania, przed którymi stoi współczesny świat. Można powiedzieć, że dobra wola jest niewątpliwie warunkiem *sine qua non* rozwoju zrównoważonego. Gdy przekonanie o konieczności podjęcia stosownych działań w celu poprawy istniejącej sytuacji zakorzeni się w świadomości społeczeństw, pojawi się realna szansa na budowanie lepszej i bardziej przyjaznej ludziom rzeczywistości.

Pojęcie rozwoju zrównoważonego jest bez wątpienia terminem bardzo szerokim, a co za tym idzie, wykorzystywanym w różnym kontekście. Jak próbowano wykazać w niniejszym opracowaniu, pojęcie to jest stosowane powszechnie, ale jego interpretacja nie jest jednoznaczna. Niewątpliwie rozwój zrównoważony jest koncepcją holistyczną, dynamiczną, pokazującą wzajemne korelacje oraz uwarunkowania aspektów społecznych, ekonomicznych i środowiskowych funkcjonowania społeczeństwa. Pojęcie to jest określeniem działań, których celem jest rozwój gospodarczy i społeczny, bez niszczenia ekosystemów, w których żyje człowiek. W literaturze przedmiotu koncepcja rozwoju zrównoważonego podejmowana jest w naukach zarówno ekonomicznych, jak i przyrodniczych, lecz tak naprawdę wypracowana została na gruncie polityki w procesie definiowania celów społecznych i gospodarczych rozwoju. Należy także zaznaczyć, że koncepcja ta wskazuje, że wzrost gospodarczy prowadzi w efekcie do zwiększenia spójności społecznej i jakości środowiska przyrodniczego. Dzieje się tak, gdyż rozwój zrównoważony oznacza trwałą poprawę jakości życia obecnych i przyszłych pokoleń poprzez kształtowanie proporcji między trzema kapitałami: ludzkim, ekonomicznym i przyrodniczym. Ponieważ rozwój zrównoważony jest procesem, a nie stanem, ważne jest opracowanie strategii jego wdrażania oraz sposobu sterowania i kontroli przebiegu.

Z powyższych względów w realizacji idei rozwoju zrównoważonego zwraca się szczególną uwagę na (Górka i in. 2001, s. 83): wysoką jakość i trwałość produkowanych wyrobów przy jak najmniejszym zużyciu zasobów i energii oraz przy możliwie najlepszej ochronie środowiska, trwałą rozwój społeczno-gospodarczy, poprawę warun-

ków bytu społeczeństwa i jego satysfakcję z procesów wzrostu.

Ekonomia zrównoważonego rozwoju zaliczana do nurtu współczesnej ekonomii jest rozwinięciem ekonomii ekologicznej. Podjęła ona próbę alternatywnego zorganizowania gospodarki przełomu XX i XXI wieku, opowiadając się za kompleksową przebudową tradycyjnej teorii ekonomii z uwzględnieniem nowego paradygmatu zrównoważonego i zintegrowanego ładu ekonomicznego, społeczno-kulturowego i środowiskowego. Ponadto opiera się ona na filozofii ekologicznej i ekologii społecznej, co w konsekwencji oznacza, że głównym celem procesów gospodarowania jest utrzymanie trwałości rozwoju cywilizacyjnego, a nie tylko koncentrowanie się na maksymalizacji zysku przez podmioty gospodarujące.

Z ekonomią zrównoważonego rozwoju jest ściśle związana koncepcja *homo sustinens*. Na jej ukształtowanie się istotny wpływ miał nurt ekologiczny w badaniach naukowych, który zapoczątkował rozwój ekologii człowieka. Należy zaznaczyć, że koncepcja *homo sustinens* jest oparta na podejściu maksymalistycznym, co oznacza, że chodzi o wskazanie całokształtu uwarunkowań ludzkiej egzystencji i potencjału tkwiącego w jednostce ludzkiej. Ponadto w koncepcji tej zakłada się, że zachowania jednostki są ukształtowane przez jej podmiotowość oraz środowisko społeczno-przyrodnicze. Jak twierdzi H. Rogall (2010, s. 45–46), *homo sustinens* nie jest traktowany jako abstrakcyjna idea, ale bardziej jako przewidywany stan fizyczny, który można ukształtować głównie za pośrednictwem właściwej edukacji opartej na odpowiednich przesłankach aksjologicznych i etycznych. Niewątpliwie koncepcja ta informuje o stanie świadomości, jaki powinien osiągnąć każdy podmiot gospodarujący. Jak słusznie zauważa D. Kiełczewski (2011b, s. 80), *homo sustinens* jest podstawą antropologiczną dla ekonomii zrównoważonego rozwoju wyłącznie w wymiarze normatywnym, a zatem w ramach określenia modelu gospodarki zrównoważonej.

Przypisy

- ¹ Paneuropejska Strategia Ochrony Różnorodności Biologicznej i Krajobrazowej została przyjęta na Europejskiej Konferencji Ministrów Ochrony Środowiska w Sofii w 1995 r., w jej wdrożeniu bierze zaś udział 54 państwa członkowskie

Europejskiej Komisji Gospodarczej Organizacji Narodów Zjednoczonych. Strategia ta została przyjęta przez Radę Europy w 1996 r. Jest ona europejską odpowiedzią na Konwencję z dnia 22 maja 1992 r. o różnorodności biologicznej, lecz nie ma takiej mocy prawnej, jak Konwencja. Należy jednak podkreślić, że wskazania strategii są uwzględniane w narodowych i międzynarodowych programach na rzecz ochrony różnorodności biologicznej, stanowią modelowy sposób realizacji postanowień Konwencji. Zamiarem strategii jest zapewnienie ochrony i zrównoważonego użytkowania różnorodności biologicznej i krajobrazowej w Europie i w poszczególnych jej regionach. Wymienić można 10 zasad Paneuropejskiej Strategii (Gacka-Grześkiewicz, 2006):

1. Zasada **Rozważnego podejmowania decyzji**. Decyzje podejmowane są w oparciu o najpełniejsze dostępne informacje, stosując rozsądne środki uzasadnione społecznie i gospodarczo, działające zachęcająco na rzecz ochrony i zrównoważonego użytkowania różnorodności.
2. Zasada **Unikania**. Wprowadzenie odpowiednich procedur wymagających oceny oddziaływania na środowisko w odniesieniu do projektów, które mogą mieć szkodliwy wpływ na różnorodność biologiczną i krajobrazową oraz wprowadzenie procedur mających na celu uniknięcie takiego wpływu.
3. Zasada **Przezorności**. Działania mające na celu wprowadzenie odpowiednich procedur nie mogą zostać odłożone, nawet jeśli związek przyczynowy pomiędzy działalnością a jej szkodliwym wpływem nie został w pełni potwierdzony.
4. Zasada **Przemieszczania**. Działania, które są szczególnie szkodliwe dla różnorodności biologicznej i krajobrazowej, a których nie można uniknąć, powinny, tam gdzie to jest możliwe, zostać przeniesione na tereny, na które będą miały mniejszy wpływ.
5. Zasada **Kompensacji za szkody ekologiczne**. Szkodliwe skutki zmian fizycznych, na obszarach o dużej wartości pod względem różnorodności, których nie można uniknąć, muszą być kompensowane środkami ochrony stosowanymi przez użytkownika.
6. Zasada **Integralności ekologicznej**. Należy chronić siedliska i procesy ekologiczne, od których zależy przetrwanie gatunków.
7. Zasada **Przywracania i odtwarzania**. Różnorodność biologiczna powinna być przywracana i odtwarzana w oparciu o odpowiednie badania.
8. Zasada **Najlepszej dostępnej technologii i praktyki ekologicznej**. Dostęp i transfer technologii są elementami realizacji Strategii.
9. Zasada **Zanieczyszczający płaci**.
10. Zasada **Udziału społeczeństwa i dostępu do informacji dla społeczeństwa**.

II Paneuropejska Konferencja Ministrów Ochrony Środowiska na temat ochrony lasów w Europie odbyła się w Helsinkach w 1993 r. i zalecała poszukiwanie kryteriów i metod trwale zrównoważonego rozwoju wielofunkcyjnego gospodarstwa leśnego.

2. Książka *The Limits to Growth* wydana przez Klub Rzymski w 1972 r. stanowi dość wnikliwą analizę przyszłości ludzkości w wyniku wzrostu liczby mieszkańców Ziemi oraz ograniczonych zasobów naturalnych. Autorami tego opracowania są: D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers i W.W. Behrens III. Twórcy wspomnianej pracy przeanalizowali pięć wskaźników: populację, produkcję przemysłową *per capita*, żywność *per capita*, nieodnawialne zasoby naturalne i zanieczyszczenie środowiska. Na podstawie tych parametrów i matematycznego modelu świata o nazwie World3 wygenerowali trzy scenariusze rozwoju gospodarczego: standardowy, stabilny i z pełnym wykorzystaniem technologii. D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers i W.W. Behrens III doszli do wniosku, że „(...) jeśli obecne trendy wzrostowe światowej populacji, industrializacji, zanieczyszczenia, produkcji żywności i zużycia zasobów zostaną utrzymane to w ciągu najbliższych stu lat osiągnięte zostaną granice wzrostu tej planety. Najbardziej prawdopodobnym skutkiem będzie raczej gwałtowny i niekontrolowany spadek zarówno liczebności populacji, jak i produkcji przemysłowej” (Meadows, Meadows, Randers i Behrens III, 1973, s. 32). Późniejsze porównania pięciu analizowanych wskaźników z rzeczywistym rozwojem gospodarczym w latach 1970–2000 jedynie potwierdziły słusność przewidywań autorów raportu, w szczególności modelu standardowego (Meadows, Meadows, Randers, 2004, s. 51–52).
3. Szczególną rolę w dociekaniach nad genezą rozwoju zrównoważonego odegrała zasada ekorozwoju. Zwolennicy tego pojęcia wychodzą z założenia, że podstawowym zadaniem rozwoju powinno być spełnianie wymogów ekologicznych, mniej natomiast istotne są jego uwarunkowania i konsekwencje społeczne. Stanowisko to jest popularne w wielu środowiskach ekologicznych, m.in. ruchach tzw. ekologii głębokiej, ekonomiki ekologicznej czy modernizacji ekologicznej (szerzej w: Constaza, 1991; Spaargaren i Mol, 1992). Należy jednak pamiętać, że pojęcie „ekorozwój” (*ecodevelopment*) ma węższy zakres znaczeniowy niż „rozwój zrównoważony”, ponieważ dopiero osiągnięcie zintegrowanego ładu: ekologicznego, społecznego i przestrzennego, może doprowadzić do ekorozwoju jako ukoronowania tych procesów (Kassenberg, 2001, s. 25–27). Zdaniem J. Kołodziejkiego „rozwój zrównoważony” jest pojęciem szerszym niż „ekorozwój”, ponieważ ten ostatni oznacza rozwój uwzględniający głównie kryteria ekologiczne bądź kreowanie rozwoju

społeczno-ekonomicznego bez dewastacji zasobów naturalnych (1997, s. 39–41). Jak z kolei twierdzi J. Gudowski, ekorozwój został niedawno nazwany rozwojem zrównoważonym (2009, s. 18).

- 4 Dokument ten składa się z czterech części. W pierwszej omówione zostały zagadnienia ekonomiczne i społeczne. Druga, najobszerniejsza, zawiera problemy ochrony i gospodarowania zasobami naturalnymi w ujęciu ekorozwoju. Część trzecia porusza kwestie roli głównych grup społecznych i konieczności wzmocnienia ich roli w realizacji *Agendy 21*. Ostatnia część dotyczy możliwości realizacyjnych poszczególnych zadań i zaleceń.
- 5 Na tych trzech filarach oparta jest także *Strategia Zrównoważonego Rozwoju Polski do roku 2025*.
- 6 Terminy „trwały” i „zrównoważony” nie są tożsame znaczeniowo i zakresowo.
- 7 *Nowa Karta Ateńska* jest adresowana przede wszystkim do urbanistów oraz tych wszystkich, którzy uczestniczą w procesach planistycznych w Europie. Ma ona ukierunkować ich wspólne działania na rzecz stworzenia sieci powiązań między miastami Europy na wszystkich szczeblach hierarchii miast i we wszystkich dziedzinach.
- 8 Najnowsza wersja tego dokumentu, nawiązująca *expressis verbis* do tej uchwały, zaakceptowana przez min. Hortmanowicza, pochodzi z lipca 1992 r.
- 9 Dokument *II Polityka Ekologiczna Państwa* został opracowany zgodnie z ustawą z dnia 27 kwietnia 2001 roku Prawo ochrony środowiska w Ministerstwie Środowiska, a następnie przyjęty uchwałą Sejmu RP. Dokument ten określa cele średniookresowe (na lata 2002–2010) i cele długookresowe (lata 2010–2025) w zakresie ochrony i wykorzystania środowiska z zachowaniem zasad określonych w *Długookresowej strategii trwałego i zrównoważonego rozwoju POLSKA 2025* opracowanej przez Radę Ministrów zgodnie z rezolucją Sejmu RP z dnia 2 marca 1999 r.

Bibliografia

Belz, F.M. i Peattie, K. (2009). *Sustainability Marketing. A Global Perspective*. Chichester: Wiley and Sons.

Berg, J.M. van den i Nijkamp, P. (1987). Operationalizing Sustainable Development: Dynamic Ecological Economic Model. *Ecological Economics*, 4.

Borys, T. (2010). Koncepcja zrównoważonego rozwoju w naukach ekonomicznych. W: B. Poskrobko (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Zarys problemów badawczych i dydaktycznych*. Białystok: Wydawnictwo WSE.

Borys, T. (2011a). Interdyscyplinarność ekonomii zrównoważonego rozwoju. W: B. Poskrobko (red.),

Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju. Białystok: Wydawnictwo WSE.

Borys, T. (2011b). Zrównoważony rozwój – jak rozpoznać ład zintegrowany. *Problemy Ekorozwoju*, 6(2).

Botsman, R. i Rogers, R. (2010a). *What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. New York: Harper Collins.

Brundtland, G.H. (red.). (1991). *Nasza wspólna przyszłość. Raport Światowej Komisji do spraw Rozwoju i Środowiska*. Warszawa: PWE.

Burchard-Dziubińska, M. (2011). Kategorie ekonomii zrównoważonego rozwoju na poziomie przedsiębiorstwa. W: B. Poskrobko (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanonów nauki*. Białystok: Wydawnictwo WSE.

Constanza, R. (ed.). (1991). *Ecological Economics. The Science and Management of Sustainability*. New York: Columbia Press.

Czaja, S. (2012). Problemy badawcze oraz wyzwania rozwojowe ekonomii środowiska i zasobów naturalnych. *Ekonomia i Środowisko*, 3(43).

Czyż, M. (2000). Strategia wdrażania rozwoju zrównoważonego. *Ekonomia i Środowisko*, 1(16).

Delorme, A. i Kopff, A. (red.). (1984). Ochrona środowiska człowieka – humanistyczne widzenie świata. *Prace Naukowe Polskiego Klubu Ekologicznego*, t. 1. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Dołęga, J.F. (2011). Wybrane zasady filozofii zrównoważonego rozwoju. W: B. Poskrobko (red.), *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*. Białystok: Wydawnictwo WSE.

ERU. (2003). *The New Charter of Athens*. Lizbona: Alinea, Firenze.

Estes, R. (1993). Toward sustainable development: from theory to praxis. *Social Development Issues*, 15(3).

Farber, S., Costanza, R. i Wilson, M. (2002). Economic and ecological concepts for ecosystem services. *Ecological Economics*, 41.

Gacka-Grzeškiewicz, E. (2006). *Podstawy ochrony przyrody. Stan i perspektywy ochrony przyrody w Polsce*. Warszawa: Instytut Ochrony Środowiska. Pozyskano z: <http://www.zb.eco.pl/inne/lokalne/ios.htm> (15.04.2016).

Ganowicz-Bączyk, A. (2013). Ekonomia w służbie zrównoważonego rozwoju. *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 11.

Gawor, L. (2006). Wizja nowej wspólnoty ludzkiej w idei zrównoważonego rozwoju. *Problemy Ekorozwoju*, 1(2).

Górka, K., Poskrobko, B. i Radecki, W. (2001). *Ochrona środowiska. Problemy społeczne, ekonomiczne i prawne*. Warszawa: PWE.

Gudowski, J. (2009). Ignacy Sachs jako prekursor koncepcji zrównoważonego rozwoju. W: D. Kiel-

- czewski (red.), *Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju*. Białystok: Wydawnictwo WSE.
- Hertwich, E.G. (2005). Life Cycle Approaches to Sustainable Consumption: A Critical Review. *Environmental Science & Technology*, 39(13).
- Hodgson, G.M. (2006). *In the Shadow of Darwin and Marx*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- International Institute for Sustainable Development. (1995). *Oslo Roundtable on Sustainable Production and Consumption*. Pozyskano z: <http://www.iisd.ca/consume/oslo004.html> (02.03. 2015).
- IOŚ. (1993). *Dokumenty końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój”*. Warszawa: Instytut Ochrony Środowiska.
- Jackson, T. (2005). Live better by consuming less? Is there a „double dividend” in sustainable consumption? *Journal of Industrial Ecology*, 9(1–2).
- Jeżowski, P. (2012). Rozwój zrównoważony i jego nowe wyzwania. *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Studia i Materiały*, 2. Szkoła Główna Handlowa.
- Kassenberg, J. (2001). Ocena ekoinnowacyjności w wybranych dokumentach strategicznych. Polityka przestrzennego zagospodarowania kraju. W: *Ekoinnowacyjność dokumentów strategicznych. Próba oceny*. Raport 1. Warszawa: Instytut na Rzecz Ekorozwoju.
- Keating, M. (1993). *Szczyt Ziemi. Globalny program działań*. Warszawa: Wydawnictwo GEA.
- Kielczewski, D. (2008). *Konsumpcja a perspektywy zrównoważonego rozwoju*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kielczewski, D. (2011a). Homo oeconomicus i homo sustinens jako wyzwania ekonomii zrównoważonego rozwoju. W: B. Poskrobko (red.), *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*. Białystok: Wydawnictwo WSE.
- Kielczewski, D. (2011b). Homo oeconomicus versus homo sustinens. Uwagi metodologii o metodologicznych odmiennościach między ekonomią zrównoważonego rozwoju a ekonomią głównego nurtu. W: B. Poskrobko (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanonów nauki*. Białystok: Wydawnictwo WSE.
- Kołodziejki, J. (1997). Paradygmat równoważenia rozwoju regionalnego i lokalnego w uwarunkowaniach transformacji ustrojowej Polski. *Opolskie Roczniki Ekonomiczne*, t. XV.
- KOM. (2010). *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*. Komunikat Komisji Europejskiej, Bruksela.
- Kośmicki, E. (2007). Geneza koncepcji trwałego i zrównoważonego rozwoju. W: *Uwarunkowania i mechanizmy zrównoważonego rozwoju*. Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Białystok – Tallin, 2–5 lipca. Białystok: Wydawnictwo WSE.
- Kośmicki, E. (2010). *Główne cele ekologizacji społeczeństwa i gospodarki*. Białystok: Wydawnictwo Ekopress.
- Leśniewski, M. (2013). *Ekorozwojowe źródła konkurencyjności gmin w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo CeDeWu.
- Lorek, E. (2007). *Polska polityka energetyczna w warunkach integracji z Unią Europejską*. Katowice: Wydawnictwo AE.
- Lorek, S. i Fuchs, D. (2013). Strong sustainable consumption governance: precondition for a degrowth path? *Journal of Cleaner Production*, 38(1).
- Lorek, S. i Spangenberg, J.H. (2014). Sustainable consumption within a sustainable economy: beyond green growth and green economics. *Journal of Cleaner Production*, 63(1).
- Lowell Centre for Sustainable Production: A working definition. Informal Meeting of the Committee Members (2001). *Journal of Cleaner Production*, 9(6).
- Łonkiewicz, B. (1996). Przesłanki i cele ochrony wybranych typów lasów. W: B. Łonkiewicz (red.), *Ochrona i zrównoważone użytkowanie lasów w Polsce*. Warszawa: Fundacja IUCN Poland.
- Martin, D. i Schouten, J. (2012). *Sustainable Marketing*. Boston: Prentice Hall.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Rander's J. i Behrens III, W.W. (1973). *Granice wzrostu*. Warszawa: PWE.
- Meadows, D.H., Randers, J. i Meadows, D.L. (2004). *The limits to growth : the 30-year updat*. White River Junction, Vt: Chelsea Green Publishing Company.
- Moisander, J. i Pesonen, S. (2002). Narratives of sustainable ways of living: Constructing the self and others as a green consumer. *Management decision*, 40(4).
- Monitor Polski. (1991). *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*, Nr 18, Warszawa.
- MŚ. (1999). *Strategia Zrównoważonego Rozwoju Polski do 2025 roku. Wtyczne dla resortów*. Warszawa: Ministerstwo Środowiska.
- MŚ. (2010). *Wstępny Krajowy Program Wdrażania Bałtyckiego Planu Działań*. Warszawa: Departament Monitoringu i Informacji o Środowisku Głównego Inspektoratu Ochrony Środowiska.
- Mulder, P. i van der Bergh, J. (2001). Evolutionary economics theories of sustainable development. *Growth and Change*, 32(1).
- Neale, A. (2015). Zrównoważona konsumpcja. Źródła koncepcji i jej zastosowanie. *Prace Geograficzne*, 141.

- Paczuski, R. (1998). Zrównoważony rozwój jako zadanie współczesnego państwa oraz rola polityki i prawa w jego realizacji. W: M. Kowalkowski, M. Żygało (red.), *Planowanie, Zarządzanie i Ochrona Środowiska*. Kielce: Wydawnictwo Politechniki Świętokrzyskiej.
- Papuziński, A. (2007). Filozofia zrównoważonego rozwoju jako subdyscyplina badań filozoficznych. *Problemy Ekorozwoju*, 2(2).
- Pearce, D. (1987). Foundations of an Ecological Economics. *Ecological Modelling*, 38.
- Pearce, D. (2000). *Ecological Economics and the Ecology of Economics*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Pearce, D. i Turner, R.K. (1990). *Economics of Natural Resources and the Environment*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Piątek, Z. (2010). *Ekofilozofia*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Pieńkowski, D. (2011). Koncepcje sprawiedliwości w teorii zrównoważonego rozwoju. W: B. Poskrobko (red.), *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*. Białystok: Wydawnictwo WSE.
- Pieńkowski, D. (2011). Racjonalność a natura ludzka. W: B. Poskrobko (red.), *Uwarunkowania rozwoju zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy*. Białystok: Wydawnictwo WSE.
- Piontek, F. (2001). Kontrowersje i dylematy wokół rozwoju zrównoważonego i trwałego. W: F. Piontek (red.), *Ekonomia a rozwój zrównoważony. Teoria i kształcenie* (t. 1). Białystok: Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko.
- Piontek, F. (2002). *Koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego Polski*. Warszawa: WN PWN.
- Poskrobko, B. (1997). Teoretyczne aspekty ekorozwoju. *Ekonomia i Środowisko*, 1.
- Poskrobko, B. (2011). Metodologiczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju. W: B. Poskrobko (red.), *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanałów nauki*. Białystok: Wydawnictwo WSE.
- Poskrobko, B. (2012). Metodologiczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju. *Ekonomia i Środowisko*, 3(43).
- PwC, MG i Forum Odpowiedzialnego Biznesu. (2012). *Wizja zrównoważonego rozwoju dla polskiego biznesu 2050*. Raport. Warszawa: PwC, Ministerstwo Gospodarki i Forum Odpowiedzialnego Biznesu. Pozyskano z: <https://odpowiedzialnybiznes.pl/hasla-encyklopedii/wizja-zrownowazonego-rozwoju-dla-polskiego-biznesu-2050-wizja-2050/>; <https://www.mr.gov.pl/strony/zadania/wsparcie-przedsiębiorczości/spoleczna-odpowiedzialnosc-przedsiębiorstw-csr/wizja-2050/> (01.08.2016)
- Rogall, H. (2010). *Ekonomia zrównoważonego rozwoju*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Sheth, J.N. i Parvatiyar, A. (1995). *Ecological Imperatives and the Role of Marketing*. W: M.J. Polonsky, A. T.Mintu-Wumsall (red.), *Environmental Marketing: Strategies, Practice, Theory, and Research*. New York: Haworth Press.
- Siebenhüner, B. (2000). Homo sustinens – towards a new conception of humans for the science of sustainability. *Ecological Economics*, 32(1).
- Sienkiewicz, J. (2013). Ochrona różnorodności biologicznej w krajach UE do 2020 r. - nowa strategia europejska. *Polish Journal of Agronomy*, 14.
- Skowrońska, A. (2010). *Rola polityki logistycznej państwa we wdrażaniu zrównoważonego rozwoju*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Ślódowa-Hełpa, M. (2013). *Rozwój zintegrowany. Warunki, wymiary, wyzwania*. Warszawa: Wydawnictwo CeDeWu.
- Sobolewski, M. (2002). Ocena dorobku Światowego Szczytu w sprawie Zrównoważonego Rozwoju w Johannesburgu (WSSD). *Biuro Studiów i Ekspertyz*, Nr 942, listopad.
- Spaargaren, G. i Mol, A.P. (1992). Sociology Environment and Modernity: Ecological Modernization as a Theory of a Social Change. *Society and Natural Resources*, 54.
- Spangenberg, J.H. (2014). Institutional change for strong sustainable consumption: sustainable consumption and the degrowth economy. *Sustainability: Science, Practice & Policy*, Spring, 10(1).
- UN Millennium Project. (2005). Investing in Development: A Partical Plan to Achieve Millennium Development Goals. Report of the UN Secretary General, Earthscan, London.
- WBCSD. (2010). *Vision 2050: the New agenda for business*. Genewa: World Business Council for Sustainable Development. Pozyskano z: <http://www.wbcsd.org/Overview/About-us/Vision2050/Resources/Vision-2050-The-new-agenda-for-business>.
- Zabłocki, G. (2002). *Rozwój zrównoważony, idee, efekty, kontrowersje*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Zalega, T. (2014). Sustainable consumption and innovative consumption in consumer behaviour of Mazovian households. *Handel Wewnętrzny*, 4.
- Zalega, T. (2015a). Zrównoważony rozwój a zrównoważona konsumpcja. *Konsumpcja i Rozwój*, 4(13).
- Zalega, T. (2015b). Ekonomia behawioralna jako nowy nurt ekonomii – zarys problematyki. *Studia i Materiały Wydziału Zarządzania UW*, 1(18).
- Zalega, T. (2015c). Ekonomia ewolucyjna jako jeden z nurtów współczesnej ekonomii – zarys problematyki. *Studia i Materiały Wydziału Zarządzania UW*, 2(19).
- Zalega, T. (2015d). *Mikroekonomia współczesna* (wyd. II). Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Zarządzania UW.

- Zyśk, A. (2001). Edukacja a rozwój. *Środowisko*, 13(205).
- <http://snep.edu.pl/sms/materialy/strategia%20zrownowazonego%20rozwoju%20polski%20do%20roku%202025.pdf> (02.03.2016).
- <http://www.eea.europa.eu/publications/eu-2010-biodiversity-baseline> (05.03.2016)
- <http://www.globalcompact.org.pl>
- <http://www.zb.eco.pl/inne/lokalne/ios.htm> (15.04.2016)
- http://www.zeit.de/1999/48/Der_Erfinder_der_Nachhaltigkeit (15.03.2016)
- <https://odpowiedzialnybiznes.pl/hasla-encyklopedii/wizja-zrownowazonego-rozwoju-dla-polskiego-biznesu-2050-wizja-2050/> (01.08.2016)
- https://www.mos.gov.pl/g2/big/2009_04/8e398d38e6e726efcc07581f8b410c48.pdf (01.08.2016)
- <https://www.mr.gov.pl/strony/zadania/wsparcie-przedsiębiorczosci/spoleczna-odpowiedzialnosc-przedsiębiorstw-csr/wizja-2050/> (01.08.2016)
- www.wbcds.org/vision2050.aspx (02.03.2015)